

УНІВЕРСИТЕТ імені АЛЬФРЕДА НОБЕЛЯ

Г.П. ЩЕДРОВА

Вступ ДО СПЕЦІАЛЬНОСТІ

«Політологія»

УНІВЕРСИТЕТ імені АЛЬФРЕДА НОБЕЛЯ

Г.П. ЩЕДРОВА

**ВСТУП
ДО СПЕЦІАЛЬНОСТІ
«ПОЛІТОЛОГІЯ»**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Дніпро
2020

УДК 321.01
Щ 35

*Затверджено до друку за рекомендацією
вченої ради Університету імені Альфреда Нобеля
(протокол № 3 від 30 червня 2020 р.)*

Рецензенти:

І.А. Побочий, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та політології Національної металургійної академії України;
В.І. Пащенко, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри права, політології та міжнародних відносин Університету імені Альфреда Нобеля.

Щ 35 Щедрова Г.П. Вступ до спеціальності «Політологія»: навчальний посібник [Електронне видання]. — Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2020. — 168 с.

ISBN 978-966-434-497-2

Пропонований навчальний посібник Вступ до спеціальності «Політологія» — спроба автора подати своє бачення дисципліни. Це видання ознайомлює здобувачів з основами політичної науки та її місцем серед галузей суспільного життя; узагальнює етапи розвитку світової та вітчизняної політичної думки; обґрунтовує процес інституціоналізації політології як навчальної дисципліни; допоможе розібратись у таких проблемах, як методологія політології, її понятійно-категоріальний апарат, основні методи, причини та особливості політологічного дослідження; розкриває роль та основні функції політології в суспільстві; сутність та особливості політичної влади, політичних режимів, демократії, держави, політичних партій та партійних систем, політичної культури та міжнародної політики тощо.

Навчальний посібник розрахований на здобувачів спеціальності «Політологія» вищих навчальних закладів і всіх, хто цікавиться проблемами політичної теорії та практики.

УДК 321.01

ISBN 978-966-434-497-2

© Г.П. Щедрова, 2020

© Університет імені Альфреда Нобеля,
оформлення, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	6
ТЕМА 1–2. ГЕНЕЗА ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ.....	8
1.1. Політичні погляди стародавнього світу.....	8
1.2. Антична політична думка.....	10
1.3. Європейська політична думка	11
1.4. Чинники появи політичної науки та її інституціоналізація	13
2.1. Політична наука другої половини XIX – першої половини XX ст.....	15
2.2. Українська політична наука.....	17
2.3. Новітні політичні дослідні програми.....	21
ТЕМА 3. ПРЕДМЕТ ТА ОБ’ЄКТ ПОЛІТОЛОГІЇ	25
3.1. Сутність політології як науки	25
3.2. Підходи до визначення предмета політології та її об’єкта	26
3.3. Структура політології.....	29
3.4. Методологічні принципи політології	31
ТЕМА 4. ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ ПОЛІТОЛОГІЇ	34
4.1. Закони та категорії політології	34
4.2. Поняття політики та її види	37
4.3. Поняття політичної діяльності та політичних відносин.....	40
4.4. Поняття політичного інституту та політичного процесу.....	44
ТЕМА 5. МЕТОДИ ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	48
5.1. Поняття методу, методологічного підходу, методології.....	48
5.2. Загальнонаукові та пізнавальні методи	49

5.3. Методи емпіричних досліджень	52
5.4. Парадигми політології	54

**ТЕМА 6. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА
ЯК ПРОВІДНА КАТЕГОРІЯ ПОЛІТОЛОГІЇ 59**

6.1. Сутність влади. Підходи до інтерпретації влади.....	59
6.2. Види влади. Різновид політичної влади.....	61
6.3. Властивості політичної влади	63
6.4. Ознаки та функції політичної влади	66

**ТЕМА 7. ДЕРЖАВА ЯК ОСНОВНИЙ
ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТИТУТ 70**

7.1. Сутність та основні ознаки держави	70
7.2. Причини виникнення держави.....	73
7.3. Структура держави	74
7.4. Функції держави.....	75
7.5. Форми державного правління та територіального устрою	77

**ТЕМА 8. ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ
«ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА».....84**

8.1. Формування системного розуміння політики, поняття «політична система».....	84
8.2. Структура та функції політичної системи	89

ТЕМА 9. ТИПОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ.....93

9.1. Критерії класифікації політичних систем.....	93
9.2. Командна, змагальна, соціопримирювальна політичні системи.....	95
9.3. Політична система сучасної України	100

**ТЕМА 10. СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ
ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ 104**

10.1. Поняття політичного режиму. Структура політичного режиму	104
--	-----

10.2. Політичні режими: підходи до типологізації.....	108
10.3. Трансформації політичних режимів	112
ТЕМА 11. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	116
11.1. Витоки феномену громадянського суспільства, його сутність.....	116
11.2. Структура громадянського суспільства	118
11.3. Ознаки та функції громадянського суспільства.....	121
ТЕМА 12. ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ	126
12.1. Сутність політичних цінностей. Політичні цінності та антицінності	126
12.2. Типи політичних цінностей	128
12.3. Співвідношення політики та моралі.....	131
ТЕМА 13. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА.....	136
13.1. Сутність та структура політичної культури.....	136
13.2. Типологія політичної культури. Політичні субкультури	139
13.3. Політична свідомість.....	142
ТЕМА 14. ПЕРСОНАЛІЗОВАНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ....	146
14.1. Особистість як суб'єкт політики. Суб'єкти та об'єкти політики	146
14.2. Політична соціалізація особистості	149
14.3. Політична поведінка	151
14.4. Форми участі в політиці	153
ТЕМА 15. ГЛОБАЛЬНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ.....	157
15.1. Політика як міжнародний процес	157
15.2. Міжнародні політичні відносини.....	159
15.3. Зовнішня політика держав.....	162

ПЕРЕДМОВА

Протягом усього періоду розвитку людства історична дійсність неухильно демонструвала той факт, що політика відіграє визначний вплив на всі сфери суспільного життя. Адже саме політика як інклюзивне явище спрямована на регулювання суспільних відносин, здійснення управління з метою досягнення визначених цілей і завдань, а також створення умов для реалізації інтересів особистості. Водночас на сучасному етапі цивілізаційного розвитку стає очевидним, що політика є багатограним явищем, що вказує на необхідність використання широкого наукового інструментарію для виявлення сучасних законів і закономірностей, особливостей і специфік актуальних політичних процесів. Більше того, сам факт вивчення цього феномену передбачає можливість отримання прогностичних даних щодо подальшого перебігу політичних трансформацій, надає можливість визначити фактори виникнення можливих негативних процесів та явищ з метою мінімізації або нівелювання їх впливу. Крім цього, на актуальність вивчення предметного кола політики вказує й перспектива вдосконалення наявних політичних теорій і практик, вітчизняної політичної системи та демократичних інститутів. Саме процес пізнання є запорукою еволюційного розвитку суспільства, оптимізації ефективно діючих та потенційно результативних механізмів і процедур, запровадження шляхів вирішення наявних та недопущення можливих проблем. При цьому необхідність формування нової генерації високопрофесійних фахівців, що розуміються як на загальнотеоретичних засадах, так і практичних компонентах політики, здатні на здійснення політичних трансформацій, особливо актуальна для України як молодій держави, що перебуває у процесі реформування та модернізації наявних політичних інститутів.

Мета вивчення дисципліни полягає у формуванні знань про сутність основних категорій політології як науки та навчальної дисципліни, набутті вміння використовувати здобуті знання у практичній політичній діяльності. У підсумку здобувачі мають знати основні категорії та поняття політичної науки, розуміти зміст основних ідейно-політичних течій політичної думки в Україні та світі, уміти аналізувати та оцінювати політико-правові ідеї минулого та сьогодення. Засвоєння навчальних матеріалів передбачає формування навичок самостійного використання теоретичних конструктів для осмислення актуальних реалій сьогодення, здійснення політичного аналізу, а також вирішення спірних питань у політичній діяльності. За результатами проходження курсу вміння здобувачів мають включати навички самостійного опрацювання літератури, матеріалів та джерел інформації політичного характеру, використання загальнологічних та емпіричних методів дослідження політичних явищ.

У рамках навчальної дисципліни «Вступ до спеціальності» здобувачам пропонується вивчення таких тем:

- Генеза політичної думки;
- Структурно-функціональні особливості політології;
- Методи політичних досліджень;
- Політична влада як провідна категорія політології;
- Теорії політичної влади;
- Держава як основний політичний інститут;
- Політична система суспільства;
- Специфіка функціонування політичного режиму;
- Громадянське суспільство;
- Ціннісний вимір політики;
- Персоналізований вимір політики;
- Глобальний вимір політики.

Безумовно, щороку відбувається коригування робочої програми навчальної дисципліни, втім, змістові блоки залишаються незмінними: на нашу думку, саме цей перелік тем дозволяє здобувачам ґрунтовно осягнути сутність та специфіку різних підходів до інтерпретації основних категорій політики.

Посібник може бути корисним не лише студентам спеціальності «Політологія», а й особам, які здобувають вищу освіту за спеціальностями «Право», «Міжнародні економічні відносини», «Туризм», «Психологія», а також для всіх, хто цікавиться політичним життям України та світу.

ТЕМА 1–2. ГЕНЕЗА ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Історія політичної думки нараховує понад два з половиною тисячоліття. Політологія взяла свій початок в епоху, яку Карл Ясперс назвав «осьовим часом», це – VIII–I ст. до н. е. Ця епоха відкрила людству визначних мислителів – Конфуція, Лао-Цзи, Платона, Арістотеля та інших, які вперше спробували в систематизованому вигляді описати відомі їм форми державного устрою, класифікувати їх, встановити певні закономірності, що визначають дію влади всередині країни, а також у відносинах з іншими державами.

1.1. Політичні погляди стародавнього світу

Політичні погляди давніх людей та народів суттєво відрізняються від політичних ідей та концепцій авторів сучасних політичних теорій. Перші уявлення та ідеї про політичне, що дійшли до нас, відображали сприйняття та розуміння тогочасних єгиптян, греків, римлян та інших народів про державу, суспільство та політичну людину. У країнах Стародавнього Сходу сформувалися численні міфологічні пояснення важливих основ життя та суспільної взаємодії, як-от: правди, гідності, справедливості, ролі людини у світі, божественного походження та пояснення влади і підпорядкування їм земного ладу.

У Єгипті розв'язання різноманітних проблем функціонування державної влади, справедливості й правосуддя пов'язували з богиною істини і порядку Маат. Потім виникло розуміння природно-божественного походження справедливості. Вважали, що творцем світу і всього живого на Землі є бог сонця, бог-фараон Ра. Саме бог Ра протягом багатьох тисячоліть правив богами і людьми, а зрештою передав царювання своєю нащадкам. Вважається, що вже від них пішло понад 340 фараонів.

Як і єгипетська, шумерська ранньополітична думка, вважала джерелом влади верховне божество, яке спільно з підлеглими богами встановлює правила для земних справ та долі людей. Така думка збереглася в написах на глиняних табличках про реформи Урунімгіни в XXIV ст. до н. е., у піснях і переказах про Гільгамеша в XXIII ст. до н. е., Шумерських законах в XXI ст. до н. е., законах Білалами – правителя Ешнунни в XX ст. до н. е., Царських списках у XX–XIX ст. до н. е. та ін.

Однією з найцінніших пам'яток східної політико-правової думки, що належала давнім вавилонянам, вважають Закони Хаммура-

пі, створені близько 1780 р. до н. е. Щодо цього кодексу, то можна вважати збереженими 247 статей із 282, у яких описано прагнення людей до справедливості та подолання зла і беззаконня. А право розглядається не як сакральна, або священна, а саме світська ідея.

Із виникненням у XIII–X ст. до н. е. в давній Палестині Ізраїльсько-іудейського царства, пов'язують появу нових політичних поглядів. Тоді іудейські пророки Мойсей, Ісус Навін, Ісайя, Ісремія, Ізекіїль, Осія, Іоїль, Амос, Авдій створили Старий Завіт. Саме їм належала першість у започаткуванні ідеї про походження держави за волею Бога. Доводилося, що сформульовані в Біблії Десять заповідей, і вчення, що передані Богом через посередництво пророка Мойсея людям, визначають побут та поведінку віруючих людей.

Подальше формування політичної думки пов'язують з існуванням могутньої на той час імперії Мідії. У VI ст. до н. е. вона стала вітчизною видатного мислителя, пророка й реформатора зороастризму, автора відомої праці «Авеста» – Заратуштри (628–551 рр. до н. е.). У цьому творі проголошується, що світ, у якому живуть люди, є результатом боротьби добра і зла (або Ахура-Мазди і Ангра-Ман'ю), де Мазда – це верховний єдиний Бог, втілення правди і справедливості, чеснот та просвітництва, а ще – розуму.

Релігійно-філософська система поглядів на особу, суспільство і державу, виправдання кастового ладу як такого, що є встановленим Богом, були характерні духовним вченням народів, які населяли Індостан із середини II тис. до н. е. Її викладено у ведах (знання), а пізніше – у дхармасутрах, або кодексах поведінки. Цей період іменують Ведійським.

Поява буддизму ознаменувала собою перенесення до центру свого вчення проблеми буття особистості й заперечення поділу суспільства за кастовою ознакою. Проповідували рівність людей, окрім рабів, та ненасильство. З'являлися думки про республіканізм.

Із II тисячоліття до н. е. у Давній Індії почали формуватися уявлення про управління господарством, військове мистецтво, форми та методи здійснення державної влади, правила поведінки правителів і чиновників, організацію державного апарату, технологію судочинства, зовнішню політику та інше. Про це йдеться в одній із праць того часу – «Артхашастрі», IV ст. до н. е., автором якої вважається міністр Чанак'ї (Каутілья).

Особлива сторінка у світовій політичній думці заслужено належить давньокитайським мислителям. У своїх думках та ідеях вони першими почали долати міфічне світорозуміння, божественні наста-

нови в облаштуванні світу, перетворюючи сучасні їм політичні доктрини на раціональні. Найпомітніший серед мислителів – давній мислитель, китайський філософ та великий мораліст Конфуцій (551–479 рр. до н. е.), вчення якого назвали конфуціанством. Найдавнішим зібранням його афоризмів вважається трактат «Лунь юй», або «Бесіди та висловлювання». Концепції Конфуція властиві засади «правильного державного управління», конкретні рекомендації правителям з питань завоювання довіри народу та мистецтва комунікації. У них філософ обґрунтував головні принципи управління суспільством, забезпечення загального щастя. Другу течію – моїзм – заснував Мо Цзи (приблизно 475–395 рр. до н. е.). Його трактат містив ідеї щодо обґрунтування теорії виникнення держави, федеративного устрою, принципи державного управління, рекомендації зі створення жорсткої адміністративної структури, концепцію поєднання заохочення та покарання як чинників державного адміністрування. Провідником третьої течії – легізму був Шан Ян, (390–338 рр. до н. е.). У своєму трактаті «Шан цзюнь шу» філософ обґрунтовує державу як абсолютну інституцію, найвищу мету і мету діяльності людини, велетенську безжальну машину примусу; а право та закон називає найефективнішим засобом досягнення цієї мети. Четверту течію давньокитайської політичної думки представлено даосизмом. Його постулати викладено мислителем Лао Цзи (VI–V ст. до н. е.) у трактаті «Дао де цзин», або «Книга про шлях і силу». Вчення даосизму проголосило державу маленькою державою-селом, а народ – безграмотним, що могло б забезпечити «мудрість простоти» як головний метод державного управління, що базовано не на знаннях, а на інтуїції й інертності адміністрації.

1.2. Антична політична думка

Вагомим є внесок у політичну теорію мислителів античності. Поняття «політика» від його появи в Давній Греції використовувалось для означення форм життя вільних та повноправних індивідів, а категорії «право» та «закон» – як виразники свободи, норми політичної справедливості, регулятори взаємовідносин у суспільстві вільних людей.

Неоціненний слід у розвитку античної політико-правової думки залишив по собі Сократ. Певні його ідеї мають особливе значення. Перш за все, принцип законності. Друге – це принцип верховенства знань та інтелекту в управлінні державою. На думку філософа, для досягнення досконалості суспільних і полі-

тичних відносин необхідне панування розуму над свавіллям волі. Тобто державою мають правити добрі люди, які знають свою справу.

Політичні погляди Платона (427–347 рр. до н. е.), викладено в трактатах «Держава» і «Законои» і діалозі «Політик». Політика, за визначенням Платона, – царське мистецтво, яке потребує знань з управління людьми. Ідеальною формою державного устрою в ранніх працях він вважав правління аристократії (мудрих) і монархію, найгіршими ж – демократію і тиранію, оскільки перша веде до свавілля і безвладдя, а друга тримається на віроломстві і насильстві. У своєму останньому творі «Законои» він віддавав перевагу такому державному правлінню, у якому б поєднувались початки і демократії, і монархії. Платон розробив проект ідеальної держави, яка має відповідати природним запитам людини, тобто бути одночасно розумною, суворою та спроможною працювати.

Політичні погляди Аристотеля (384–322 до н. е.), викладено у трактатах «Політика» і «Нікомахова етика». Політика, за Аристотелем, – управління суспільством через державу (особливий апарат), а також управління самою державою. Державу він визначав як спілкування подібних один до одного людей заради досягнення кращого життя.

Засновником політичної думки в Римі вважають Марка Туллія Цицерона (106–43 до н. е.). У своїх працях «Про державу», «Про межі добра і зла», «Про закони» та «Про обов'язки» мислитель значно розвинув ідеї своїх попередників про державу у формі республіки. Власне, це – справа народу, що згуртований спільними інтересами та згодою щодо питань права. Справжній правитель, на думку Цицерона, – це мудрий, справедливий, виважений та красномовний керівник, обізнаний зі вченнями про державу, основи права, готовий досягати благополуччя країни.

Після краху Римської республіки, з початком нової ери популярними були ідеї Сенеки (4 до н. е.–65 рр.), Епіктета (50–140 рр.), Марка Аврелія (121–180 рр.) та інших римських стоїків, які вже за умов посилення авторитаризму та правового свавілля проповідували інакші цінності – індивідуалізм, політичну пасивність, космополітизм та фаталізм.

1.3. Європейська політична думка

Наступний період у розвитку європейської політичної думки – середньовіччя (кінець V – середина XVII ст.) – характеризувався великим впливом на духовне життя суспільства релігії і церкви. Домагання

церкви на участь у державній владі одними з перших намагалися обґрунтувати єпископи Іоанн Златоуст (роки життя: 345–407) і Аврелій Августин (Блаженний) (роки життя: 354–430), які використовували біблійне положення про те, що «всяка влада від Бога».

Найвизначнішим ідеологом католицизму в середні віки був домініканський монах Тома Аквінський (1225–1274). Він приписував Божій волі існування монархії на землі, прихильником якої був сам. Світській владі, доводив він, належать тільки тіла людей, а їхні душі – від Бога.

У XIV ст. італійський мислитель Марсилій Падуанський (близько 1275–1343) першим у середньовічній політичній думці чітко розрізнив законодавчу і виконавчу владу, розвинув ідею суспільного договору, народного суверенітету.

Порівняно з мислителями Давнього світу, для яких вихідну базу досліджень становив досвід деспотії і держав-полісів, для мислителів епохи Відродження таким став досвід самодержавних монархій і парламентських республік. Їхня заслуга полягає в тому, що було обґрунтовано природні права людської особи, принципи свободи, рівності, братерства, концепції законності та народного суверенітету, сформульовано ідеї тривалого миру, базованого на міжнародному співробітництві та ін.

Найвагоміший внесок у політичну думку епохи Відродження зробив італійський політичний мислитель, діяч, філософ та письменник Нікколо Макіавеллі (1469–1527). У своїх видатних трактатах «Державець» та «Міркування на першу декаду Тита Лівія» він започаткував юридичний світогляд на державну владу. Для об'єднання суспільства правитель може використовувати будь-які засоби. Держава, на думку Макіавеллі, – це вищий вияв людського духу, а служіння їй становить сенс, мету і щастя людини. Найважливішою заслугою Макіавеллі як видатного теоретика політики є формулювання предмета і методу політичної науки. Предметом цієї науки він вважав владу в усіх її проявах, а методом – пряме спостереження за фактами: поведінкою лідерів і мас, їхньою взаємодією.

У розвиток політичної думки помітний внесок зробили філософи, економісти, історики та юристи епохи Нового часу. Етапними для становлення політології можна вважати твори «Ареопагітика» («Розмова про свободу друку парламенту Англії») Джона Мільтона (1608–1674), де вперше було сказано, що свобода друку є головним засобом боротьби з можливою всездозволеністю влади; що свобода друку – основний елемент прогресу суспільства, насамперед духовного;

«Левіафан» Томаса Гоббса (1588–1679), де проголошено концепцію суспільного договору як підстави влади і суспільного порядку; «Два трактати про державне правління» Джона Локка (1632–1704), де він першим чітко поділив поняття «особистість» – «суспільство» – «державна» і поставив особистість над усім, держава підпорядковується суспільству, а суспільство – особистості; сувереном, носієм верховної влади є народ; «Про дух законів» Шарля Луї Монтеск'є (1689–1755), де розроблено проблему чинників, що визначають «образ правління» («дух законів»); «Про суспільний договір» Жан-Жака Руссо (1712–1778), де відстоювалася точка зору, на відміну від Гоббса, що у природному стані не тільки не було війни всіх проти всіх, але між людьми панували дружба і гармонія; «Есе про історію громадянського суспільства» Адама Фергюсона (1723–1816), де обґрунтовано розуміння зміни форм суспільства внаслідок соціальної диференціації, що посилюється, та ін.

Особливе місце в розвитку вчень про політику посідає марксизм. Його основоположниками Карлом Марксом (1818–1883) і Фрідріхом Енгельсом (1820–1895) написано багатотомні праці з перебудови суспільства. Основними ідеями марксизму у сфері політології є політика, політичні відносини – явища, надбудовані над економічним базисом; політика відображає економічний базис, але й активно впливає на його формування і розвиток; держава – продукт класових суперечностей та служить інтересам економічних панівних класів; економічно панівний клас панує і політично, й ідеологічно; політичні погляди людей формуються під впливом їхнього стану в суспільстві і визначають цей стан.

1.4. Чинники появи політичної науки та її інституціоналізація

Політична наука або політологія виникає лише у Новий час (табл. 1.1). Її поява була зумовлена низкою чинників. До них відносимо:

- 1) наполегливу об'єктивну потребу суспільства в науковому пізнанні політики, її раціональній організації, ефективному управлінні державою;
- 2) розвиток самого політичного знання;
- 3) загальний процес становлення наукового знання світу і суспільства, коли диференціація єдиного філософського знання про природу людини і устрій суспільного життя спричинила необхідність науково висвітлювати сутність політики і влади, їх роль і функції;

4) постійне пізнання політичних подій неполітичними і ненауковими засобами. Тому виникнення науки про політику – це не тільки науковий процес, а й значне культурне явище.

Таблиця 1.1

Процеси, що сприяли інституціоналізації політичної науки

Процес впливу	Характеристика
Самовизначення сфери політики	Ініціатором цього процесу виступив Адам Сміт, який в «Дослідженнях про природу і причини багатства націй» (1776 р.) не лише поділив, але й чітко розмежував галузі економіки та політики, завершивши процес, розпочатий Нікколо Макіавеллі, що відокремив політику від моралі. У цьому ж контексті слід відзначити внесок Георга Гегеля для створення теорії держави і розмежування його з громадянським суспільством. Саме після остаточного виділення політики в самостійну галузь знання в XIX ст. відроджується поняття «наука про політику». Одночасно відбувалося виділення гуманітарних і соціальних наук з філософії та поява таких галузей знання, як соціологія, психологія і політична філософія
Виникнення Адміністрації Нового часу і адміністративного персоналу держави	Швидкий розвиток національних держав вимагав збільшення числа спеціально підготовлених чиновників. Уже в XVIII ст. у Пруссії виникла Школа «камералістів», тобто державних чиновників, яка заклала основи німецької юриспруденції. Там навчали адміністративного права, правознавства, політичної теорії, фінансової науки, історії політичних інститутів, політичної економії та статистики
Надання політиці світського характеру та її демократизація	Зі зростанням державних структур та електорату, а також із розвитком діалогу держави з громадянським суспільством, збільшилась роль публічних дискусій. Політична наука реагувала на ці процеси дослідженнями про роль Конституції у функціонуванні держави, роль і позиції громадянина щодо політичних інститутів і держави, розширення ролі демократичних інститутів і процедур у політичному житті

У відносно сформованому вигляді політологією вважали науку, об'єктом якої виступає політика та її відносини з особистістю і суспільством.

2.1. Політична наука другої половини XIX – першої половини XX ст.

Широкого розмаху набуває розвиток політології у **другій половині XIX ст.** у зв'язку з появою і розповсюдженням біхевіористських, емпіричних методів дослідження та загальним прогресом соціологічних знань. Приблизно тоді ж відбувається становлення політичної науки. 17 лютого 1858 р. у Колумбійському коледжі США Френсісом Лібером створено кафедру «Історія і політична наука». Джон У. Берджес, який змінив Ф. Лібера, заснував у тому ж Колумбійському коледжі (пізніше перейменованому в Колумбійський університет) Школу політичної науки. У цьому навчальному закладі запроваджено систему підготовки наукових кадрів політологічного спрямування, а в 1886 р. школа почала видавати журнал «Щоквартальник політичної науки». За прикладом Колумбійського університету Університет Дж. Гопкінса та інші навчальні заклади США надають політичній науці дедалі більшого значення.

Один із засновників політичної школи в США Дж. Берджес у 1890 р. публікує монографію «Політична наука і порівняльне конституційне право», яка відіграла важливу роль у посиленні позицій політології. У 1903 р. створено Американську асоціацію політичних наук, що поклала початок великій кількості подібних асоціацій у США та інших країнах. З 1906 р. виходить у світ журнал «Огляд американської політичної науки», з 1939 р. – «Журнал політичних досліджень». Ці видання відіграли помітну роль у розробленні ключових проблем політичної науки.

Остаточо про становлення політології як науки проголосили в 1948 р. на міжнародному колоквиумі з політичних наук у Парижі. Цей захід було організовано ЮНЕСКО, і науковці рекомендували включити курс політології для вивчення у системі вищої освіти як загальнообов'язкової навчальної дисципліни.

Наприкінці XIX ст. політична наука визначилася як самостійний науковий напрям у Великобританії. У 1895 р. було засновано Школу економіки і політичних наук при Лондонському університеті. До Другої світової війни спочатку в цій школі, а згодом і в інших університетах вело-

ся вивчення галузей знань з політичних явищ. Тон політологічних досліджень визначався фундаментальними працями політологів Б. Баркера, Д. Коула, Г. Ласкі, Ч. Меннінга, У. Робсона, Г. Файнерата та ін. Значне місце у британських політологічних дослідженнях займає проблема демократії і тиранії. Так, М. Оукшотт стверджує, що у чистому вигляді не існує ані демократії, ані тиранії. На думку І. Берліна, демократія характеризує «негативний» ідеал політичної свободи, коли ніхто не заважає людині, яка може й хоче діяти. Головне завдання політичного режиму Б. Крік бачив у розв'язанні суперечності між необхідністю порядку й різноманітністю інтересів членів суспільства. З функціонуванням демократії тісно пов'язана проблема партисипації – особистої участі людини в прийнятті рішень і контролі за їх виконанням, але консерватори зводять її до участі в голосуванні та шукають відповідь на питання, як пов'язати деякі ознаки демократії з фактом існування еліт. Т. Ботомор вважає, що наявність еліт не суперечить демократичному політичному режиму, але ступінь їх відкритості є показником демократичності суспільства. Багато досліджень присвячено проблемі зростання політичної апатії (І. Бадж, Т. Тепмен, Ф. Гринстайн, В. Хермен). Велика увага приділяється вивченню впливу ЗМІ на формування громадської думки (Д. Батлер, Д. Стоуне, Дж. Блаймлер, Д. Макквейл, М. Харрісон).

У Німеччині початок власне політичної науки слід пов'язати з виникненням правової школи, що поставила собі за мету вивчення держави в різних її аспектах і виявах. Зрозуміло, основи правової школи було закладено працями І. Канта і особливо «Філософією права» Г. Гегеля. У 1946 р. при університеті Кельна було створено першу кафедру політології, а в 1949 р. виникла «Німецька вища школа політики». Німецька політична думка зберігає теоретико-філософський характер, продовжуючи традиції німецької класичної філософії. Тому структуру сучасної німецької політичної науки можна поділити на три великі блоки: 1) фундаментальну політичну філософію і дослідження науково-методологічних принципів політичної науки; 2) державознавчі концепції, пов'язані з традиційною філософією держави і загальним вченням про державу; 3) глобальні політичні теорії суспільства.

Формування політичної науки у Франції, як вважає П'єр Фавр, тривало приблизно півстоліття – між двома символічними датами: 1871 р., коли Е. Бутлі заснував «Вільну школу політичних наук» (нині – Інститут політичних досліджень Паризького університету), і 1913 р., коли було опубліковано книгу А. Зігфрида «Політична карта Західної Франції при Третій республіці». Між цими датами, після опублікування досить значної кількості праць, було закладено осно-

ви французької політичної науки. Йдеться насамперед про «Принципи політичної науки» Е. де Пар'є, «Елементи політичної науки» Е. Шев'єра, «Філософію політичної науки» Е. Акола, «Ідею держави» і «Політичну доктрину демократії» А. Мішле, «Конституційне право» Л. Дюгі та ін. Нині французькі політологи намагаються максимально наблизити теорію до практики. Роль партії у суспільному житті – одна з основних тем досліджень Моріса Дюверже. Деякі французькі вчені досліджують окремі особливості поведінки виборців – вплив географічних особливостей на політичну орієнтацію виборців (Ж. Адам. Ф. Борель, Ф. Гогель), політичну апатію (А. Лансло, П. Ленен) і політику провідних партій (П.А. Тагієв, Б. Орфалі, Ж. Ражер).

На межі XIX–XX ст. три провідні фігури італійської політичної думки Вільфредо Парето (1848–1923), Гаetano Моска (1858–1941) і Роберто Міхельс (1876–1936, народився і виріс у Німеччині, з 1907 р. жив і працював в Італії та Швейцарії, за десять років до смерті отримав італійське громадянство) здобули широку популярність завдяки новаторським працям про еліти. Встановлення фашистського режиму в країні загальмувало розвиток суспільних наук на багато років. На відміну від інших країн Західної Європи в Італії розвиток політичної науки продовжився не відразу після перемоги над фашизмом, бо в італійському суспільствознавстві панувала думка, що потрібно розвивати традиційні дисципліни, такі як філософія, право, економіка, історія, географія. Поширенню політичної науки протидіяли, як і на початку XX ст., дві сили – армії юристів і істориків. Відродження політичної науки в Італії після Другої світової війни багато в чому було пов'язане з культурним впливом та інституційною допомогою США. Перші кроки італійської політичної науки пов'язано з іменами Бруно Леоні (Павія), Джованні Сарторі (Флоренція), Паоло Фарнеті (Турин), що зуміли з'єднати інтелектуальну спадщину італійської традиції та ідеї американської політичної науки. Результатом такого злиття стала одночасна орієнтація на емпіричні дослідження і теоретичний аналіз. Університет Флоренції відіграв провідну роль у формуванні італійської політичної науки, особливо завдяки діяльності Джованні Сарторі. Головна заслуга Дж. Сарторі – це теорія «конкурентної демократії».

2.2. Українська політична наука

Українська політична думка зародилася і розвивалася у контексті європейської політичної думки, яка справляла на неї визначальний вплив. Одним із важливих чинників розвитку української політич-

ної думки були об'єктивні соціально-політичні процеси, що відбувалися в самій Україні. У центрі них перебувала проблема державності. З'ясування основних ідей і концепцій політичної думки України є важливою умовою розуміння сучасної української політичної дійсності.

Політичні ідеї, що формувалися в Київській Русі, містяться у творах державних, церковних діячів та літописців княжої доби. У творах митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать», Ярослава Мудрого «Руська правда», Нестора Літописця «Повість минулих літ», Володимира Мономаха «Повчання дітям» описано погляди на походження держави та князівського владарювання; правове регулювання відносин у суспільстві та між державою і церквою; проблеми удільних князівств та самостійність і незалежність Русі тощо.

Найбільш помітними представниками реформації раннього гуманізму були С. Оріховський, Х. Філалет, І. Вишенський. Заслугою Станіслава Оріховського (1513–1566) було те, що він чи не один із перших у тодішній Європі, спираючись на досягнення античної думки, наблизився до розроблення ідеї природного права у своєму творі «Про природне право».

Після укладення Переяславської угоди доля української державності вирішувалась у взаємовідносинах України та Росії. Тогочасна українська політична думка відображала особливості цих відносин та політичний устрій козацько-гетьманської держави, особливо виразно це зробив Пилип Орлик (1672–1742). Найвідомішим політико-правовим документом часів гетьманування П. Орлика є договір між ним та старшиною й запорозькими козаками, відомий як «Конституція Пилипа Орлика», або «Бендерська Конституція» (16 квітня 1710 р.). Конституція П. Орлика хоч і не набула чинності, але мала велике значення як свідчення того, що українська політична думка розвивалася в руслі передових європейських політичних традицій.

Колишній ректор Києво-Могилянської академії, а згодом архієпископ Новгородський і перший член найсвятішого синоду, фактично глава Російської православної церкви Феофан Прокопович (роки життя – 1681–1736) створив першу в Україні та Росії концепцію освіченого абсолютизму.

Велику роль у розвитку української політичної думки відіграв видатний мислитель, поет, просвітитель-демократ Григорій Сковорода (1722–1794). Сковорода визнавав політичну свободу найвищим досягненням людства і проголосив її головною метою свого життя. Філософ порівнював суспільство з добре налагодженою машиною, яка чітко працює; висловлював думки про те, що праця є основою життя

та щастя людини, внутрішнім рушієм розвитку суспільства. Новий лад мислитель уявляв у формі демократичної республіки.

У першій половині XIX ст. почалося національне відродження, яке супроводжувалося зростанням політичної активності громадян. Вершиною розвитку політичної думки в цей час стала політична доктрина Кирило-Мефодіївського братства, створеного в м. Києві близько 1845 р. Члени товариства, серед яких були Василь Белозерський, Микола Гулак, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко та інші, згуртувалися навколо ідеї слов'янського об'єднання на чолі з Україною і столицею в Києві на засадах справедливості, рівності, свободи, братерства.

Ідеї Кирило-Мефодіївського братства продовжив український громадський діяч, літературознавець Михайло Драгоманов (1841–1895). Він вважав, що держава може координувати соціальне та економічне життя, також поширював ідеї еволюції політичної системи, культурництва, європеїзму, федерації та «громадівського соціалізму» тощо.

Револьюційно-демократичну течію в політичній думці представляв Іван Франко (1856–1916). Одним із перших в українській політичній думці І. Франко сформулював концепцію політичної самостійності України. У своїй праці «Поза межами можливого» І. Франко виписав основні риси концепції, які полягають у такому: по-перше, головна причина економічного і культурного гальмування народу полягає у відсутності його національної самостійності; по-друге, без ідеалу національної самостійності не можна реалізувати політичну свободу та соціальну рівність; по-третє, українські політичні сили зазнавали невдач на шляху здійснення своїх цілей через те, що не мали ідеалу політичної самостійності; по-четверте, ідеал можливо реалізувати тільки активною працею борців-революціонерів; по-п'яте, повноцінний національний розвиток необхідний для відтворення соціальної структури тощо.

Найвідомішими представниками соціалістичного напрямку політичної думки України першої половини XX ст. є Михайло Грушевський і Володимир Винниченко.

Михайло Грушевський (1866–1934), характеризуючи модель майбутнього суспільно-політичного устрою, виходив із конституційних постулатів М. Драгоманова й кирило-мефодіївців, але значно збагатив їх з урахуванням нових досягнень вітчизняної та світової культури. Головними конституційними ідеями вченого є децентралізація держави, широка національна або територіальна автономія, парламентське правління; поділ влади не лише по горизонталі, а й по верти-

калі; чітке визначення державного характеру національних окраїн, їх територій, прав і свобод людини та громадянина.

Володимир Винниченко (1880–1951) бачив ідеал української демократії у федерації Російської республіки й участі в ній України як рівної. Проте під впливом подій у добу національно-визвольних змагань відбулася еволюція поглядів В. Винниченка. Чуття належності до панівної національності, на його думку, створене віками злочинного соціального панівного устрою в Росії, у душі навіть робітника-великороса не може зникнути за один-два роки. Тому найкращою формою розвитку революції кожної нації є повна державна незалежність у добровільному союзі з усіма соціалістичними державами проти всесвітньої буржуазії.

У 20-ті роки ХХ ст. з'явилися наукові твори В'ячеслава Липинського (1882–1931) – видатного історика і політолога. Він заснував консервативну школу української політології та проголосив такі положення: політичний ідеал для України – це спадкова монархія на чолі з гетьманом; особливий політичний режим влади – класократія – є протиположністю республіканській парламентській демократії; у центрі доктрини консерватизму – концепція хлібороба-власника. Політичне кредо В. Липинського: «До української нації через українську державу».

Автором ідеології «інтегрального», або чинного націоналізму є Дмитро Донцов (1883–1973). У праці «Націоналізм» (1926) він подає своє власне бачення щодо утвердження нації, наголошує на такій важливій умові націєтворення, як цілеспрямоване національне виховання людей.

У радянський період дослідженням соціально-політичних закономірностей у розвитку суспільства займалася теорія наукового комунізму, що ґрунтувалася на основах марксизму. Створення у 1955 р. Радянської асоціації політичних наук переслідувало більше пропагандистську, аніж наукову мету. Лише з середини 1980-х років починається поступове формування політології як науки. У 1989 р. прийнято рішення про присвоєння наукових ступенів з політичних наук. Навчальну дисципліну «Політологія» починають викладати і вивчати в усіх вищих навчальних закладах.

Із здобуттям Україною державної незалежності перед політологією постали серйозні проблеми теоретичного осмислення всього спектра політичного життя і передусім процесів державного будівництва в Україні. За роки незалежності склалися потужні політологічні школи в Києві, Львові, Харкові, Одесі, Чернівцях, Дніпрі, Луганську,

де відкрили перші кафедри політології. Актуальні аспекти політології обговорюються на сторінках журналів «Віче», «Політична думка», «Політика і час», «Людина і політика», «Гілея», «Генеза», «Politicus» та ін.

2.3. Новітні політичні дослідні програми

У ХХІ ст. політична наука залишається дисципліною, що розвивається, проте, дослідження в її рамках тяжіють до набору декількох добре розроблених програм, навколо яких об'єднуються міжнародні співтовариства науковців. На думку Девіда Лейтіна із Стенфордського університету, можна виокремити три найбільш важливі дослідні програми.

По-перше, у нормативній теорії політології розробляють ідеї «теорії справедливості» Джона Ролза. Два принципи були теоретично виділені з цього припущення: перший – про рівний розподіл базового набору основних свобод і другий – про справжню рівність можливостей.

По-друге, у програмі, яка виникла в рамках вивчення американської політики, політологи працюють над розвитком положень теореми медіанного виборця Дункана Блека для широкого набору демократичних держав з різним інституційним устроєм для того, щоб встановити роботу ключових демократичних механізмів представництва і підзвітності.

По-третє, ґрунтуючись на раніше недоступних широкомасштабних кросс-національних історичних даних, комп'ютерних програмах і теоретичних відкриттях в галузі економетрики, політологи реалізують мрію основоположників біхевіористської революції (Стейна Роккана, Сеймура Ліпсета, Карпа Дойча) про системне вивчення джерел виникнення демократії і політичного порядку.

Безумовно, ці три дослідні програми не вичерпують усього багатства світу політичного, але вони демонструють, що сучасна політична наука вирішує життєво важливі завдання, які стоять перед сучасним світом. І від того, як учені зможуть їх вирішити і донести їх сенс до громадян, залежатиме майбутнє нашої планети, нашої країни.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте розуміння поняття «політика» представниками античної політичної думки.

2. Що нового вніс Аристотель у вчення про політичну владу і державу?

3. Розкрийте основний зміст ідей Н. Макіавеллі.
4. У чому полягає значення праць представників Нового часу для становлення і розвитку сучасної політичної думки?
5. Назвіть та проаналізуйте чинники появи політичної науки.
6. Охарактеризуйте тенденції розвитку політичної науки другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.
7. Розкрийте основний зміст праць М. Грушевського та В. Винниченка.
8. Поясніть сутність доктрини українського консерватизму у поглядах В. Липинського.
9. Обґрунтуйте доцільність реалізації новітніх дослідних програм, сформованих представниками різних шкіл сучасної політичної науки.

Теми доповідей, есе

1. Роль творчої спадщини Дж. Локка, Ш. Монтеск'є та Ж-Ж. Руссо у становленні сучасних принципів демократії.
2. Етапізація розвитку політичної думки в Україні.
3. Роль політичних партій у суспільному житті.
4. Актуальність ідей марксизму на тлі сучасності.
5. Сучасні приклади практичної реалізації новітніх політичних дослідних програм.

Література до тем 1–2

1. Аристотель. Политика. Афинская полития / пер. с древнегреч. А. Лосева. М. : Мысль, 1997. 458 с.
2. Артахаштра, или Наука политики / пер с санскр. В.И. Кальянова. М.; Л. : Наука, 1959. 386 с.
3. Винниченко В. Відродження нації. К., 1990. 345 с.
4. Гегель Г. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. К. : Юніверс, 2000. 336 с.
5. Гоббс Т. Левіафан / пер. з англ. К. : Дух і Літера, 2000. 560 с.
6. Донцов Д. Націоналізм. Жовква, 1926. 215 с.
7. Драгоманов М. Вибрані праці. М. Драгоманов. К.: Либідь, 1991. – 688 с.

8. Дюверже Морис. Политические партии. Морис Дюверже. / пер. Л.А. Зиминной. М.: Академический Проект, 2000. 538 с.
9. Законы вавилонского царя Хаммурапи. История Древнего Востока. Тексты и документы / под ред. В.И. Кузищина. М. : Высшая школа, 2002. С. 167–190.
10. Кант И. Критика чистого разума. / пер. з нім. і прим. І. Бурковського. К. : Юніверс, 2000. 504 с.
11. Конфуций. Суждения и беседы. / пер. с кит. П.С. Попова. СПб. : Азбука-классика, 2008. 224 с.
12. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: навч. посіб. 3-тє вид., перероб та доповн. К. : Алерта, 2012. 334 с.
13. Лао-цзы. Дао дэ цзин. / пер. с кит. Ян Хин-Шуна. СПб. : Азбука-классика, 2005. 192 с.
14. Липинський В'ячеслав. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму: писані 1919–1926 р. Wien: Buchdruckerei Carl Herrmann, 1926. 580 с.
15. Локк Дж. Два трактати про врядування. / пер. з англ. О. Терех, Р. Димирець. К. : Основи, 2001. 256 с.
16. Макиавелли Н. Государь / пер. с итал. М. : АСТ, 2006. – 176 с.
17. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест коммунистической партии. М. : ВАГРИУС, 1999. 175 с.
18. Монтескье Ш.Л. О духе законов / под ред. М.П. Баскина. М.: Гослитиздат, 1955. 274 с.
19. Моска Г. Правящий класс / пер. с англ. Т.Н. Самсоновой. М., 2000. 198 с.
20. Парето В. Трансформация демократии : сборник / пер. с итал. М.: Территория будущего, 2011. 216 с.
21. Платон. Держава / пер. з давньогрец. Д. Ковалю. К. : Основи, 2005. 356 с.
22. Речение Ипусера. Лейденский папирус №344 / пер. с древнеегипетского В.В. Струве. М.; Л. : Государственное социально-экономическое издательство, 1935. 56 с.
23. Руссо Ж.-Ж. Общественный договор / пер. с франц. А.Д. Хаютина, В.С. Алексеева-Попова. М. : Канон–Пресс, 1998. 416 с.
24. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / пер. з 2-го англ. вид. К. : АртЕк, 2001. 211 с.
25. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / пер. с англ. М. : Эксмо, 2016. 1056 с.

26. Тома Аквінський. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / пер з латини О. Кислюк; авт. передм. В. Котусенко. 2-ге вид. К. : Основи, 2003. 796 с.

27. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства: в связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана. М. : Азбука-классика, 2009. 238 с.

ТЕМА 3. ПРЕДМЕТ ТА ОБ'ЄКТ ПОЛІТОЛОГІЇ

3.1. Сутність політології як науки

Наука про політику являє собою цілісну та логічну сукупність знань про політику, створених спеціалізованими науками та науковими предметами, що вивчають політичні інститути, явища та процеси.

Наука про політику становить водночас частину найзагальнішої системи політичних знань, із яких сформувалась наука про політику, або політологія. Означені знання склалися зі знань політичної філософії, науки про соціальне життя, суспільство, емпіричні методи пізнання політики, які й відображають усталені традиції та специфіку національних політологічних шкіл. Одним із факторів, що визначають появу специфічної професійної науки про політику, стала нагальна суспільна потреба в науковому пізнанні політичної сфери, раціональної організації політичних інститутів та інституцій, механізму формування та ефективного управління державою тощо. Інтуїтивне розуміння політичних процесів не давало відповіді на нові виклики політичної діяльності, тому на часі постало наукове осмислення та обґрунтування політичного життя. Формування політології сприяло розвитку самого політичного знання в процесі руйнування початкового синтезу філософського, наукового та дослідного знання про політику, диференціації єдиної політичної думки тощо.

На визначення сутності політології як науки склалося декілька підходів:

– політологію вважають метатеорією політики, оскільки вона інтегрує різні галузі наукового знання про політику, як-от: політична філософія, політична соціологія, політична географія, політична психологія, демографія та інші;

– політологію ототожнюють із політичною соціологією, оскільки обидві ці науки, на думку видатних політологів Р. Арона, С. Ліпсета, М. Дюверже, мають схожий предмет дослідження та використовують при цьому однакові науково-дослідні методи та підходи;

– політологія як загальна теорія політики досліджує політику в її цілісному вигляді, а її предметом є специфічні закономірності, що характеризують цей особливий вид людської та суспільної діяльності;

– політологію трактують і як систему закономірностей розвитку та функціонування політичної культури, завдяки якій відбувається політична діяльність;

– політологію визначають ще й як науку про розвиток та функціонування демократії, місця і ролі цього важливого політичного явища у житті людини, держави та суспільства;

– політологію вважають наукою, що вивчає політичну систему суспільства як сукупність владних інститутів, інституцій та політичну владу як основу й серцевину її генези.

Зазначеними підходами не можна обмежитися у визначенні багатомірної сутності політології, яка динамічно розвивається у світі та в Україні.

З точки зору політології як навчальної дисципліни, вона включає в себе такі дидактичні одиниці: предмет політології та методологія; історія світової політичної думки; зародження та розвиток політичної думки в Україні; політика як соціальне явище; політична влада і владні відносини; політична система суспільства; держава в політичній системі суспільства; політичні партії та партійні системи, вибори; політичні еліти та лідерство; політична культура, політична свідомість та політична ідеологія; політичні процеси і політичні конфлікти; міжнародні відносини та зовнішня політика держави.

Політологія вивчає таку сукупність проблем, які умовно можна згрупувати по розділах: вступ до спеціальності «Політологія», історія політичних учень, теоретична і практична (прикладна) політологія. Головне завдання політології як навчальної дисципліни – забезпечення підготовки висококваліфікованих і професійних політологів з інноваційними поглядами на політичну сферу та критичним способом мислення, готовністю розв'язувати нагальні проблеми, приймати виклики сучасності.

3.2. Підходи до визначення предмета політології та її об'єкта

Визначення предмета та об'єкта науки має сенс лише тоді, коли за системою знань визнається статус науки, у якій відображаються закони, закономірності реальної дійсності та процесів; розроблено поняття та категорії, сформульовано принципи застосування знань у практичній діяльності. Щодо політології, то її предмет і об'єкт сформувалися на початку ХХ ст., після впорядкування певної системи стійких політичних явищ і цінностей, виявлення суспільної й академічної потреби в систематичному вивченні політичної сфери суспільства.

У країнах світу розуміння предмета політичної науки складалось по-різному. Національні особливості розвитку політичної дум-

ки в окремих країнах виявились настільки значними, що і в сучасних умовах у науковому співтоваристві відсутнє єдине розуміння предмета науки про політику. Основу проблем науки про політику становить узагальнення національного політичного досвіду співвідносно із загальноцивілізаційними політичними досягненнями та особливостями політики в різних державах.

У США та європейських країнах наука про політику виділилася з державознавства та правознавства. Так, у Німеччині становлення науки про політику пов'язане з формуванням та розвитком правової школи. Англія розпочала формування науки про політику зі створення Лондонської школи економіки і політичних наук наприкінці XIX ст. У Франції ця наука виникла на перехресті державознавства, соціології та політичної історії. У США, також із кінця XIX ст., інтенсивне оформлення науки про політику розпочалося зі створення в Колумбійському коледжі школи політичної науки.

У США та Західній Європі процес інституціоналізації політології мав постійний та активний характер. Україна ж долучилася до цього процесу пізніше.

Об'єктом політології як науки вважаємо політичну сферу суспільного життя, основний зміст якої становлять політико-владні відносини з приводу влади. Політична сфера досліджується в поєднанні з особливостями її розвитку, функціонування, зв'язками з економічною, духовною сферами суспільства. Політична сфера є взаємодією у політичному процесі великих та малих соціальних груп, об'єднань громадян, окремих індивідів, соціально-політичних інститутів та організацій, завдяки функціонуванню яких і відбувається взаємодія суб'єктів політики.

Предметом політології є влада, головна функція якої – розподіл ресурсів та забезпечення загального порядку. Політологія вивчає фактори політичного впливу, здійснює пошук шляхів стабілізації політичної системи. Предмет політології – це конкретні прояви, процеси, відносини політичної дійсності: політична культура, ідеологія, політичне лідерство та політичні еліти, політичні партії та громадські організації, рухи, владні відносини та держава, політична система суспільства, політична діяльність тощо.

Для української політології актуальним є вивчення проблем інституціоналізації і трансформації політичної системи суспільства, модернізації політичних інститутів та політичних відносин, розвитку громадянського суспільства і правової соціальної держави, здійснення політичних реформ, становлення багатопартійності та інше.

Сукупність усіх проблем, які лежать у площині предмета політології, умовно можна об'єднати в три групи:

- ідейно-теоретичне та соціально-філософське підґрунтя політичних процесів і явищ, що систематизує ознаки і характеристики політики, політичні парадигми конкретного історичного періоду;

- держава, політична влада, політичні режими, політичні системи суспільства, політичні партії та громадські рухи;

- політичні процеси та конфлікти, політична участь і політична поведінка, політична діяльність.

Політологія взаємопов'язана з іншими науками та дисциплінами, предметом вивчення яких є окремі аспекти політичної дійсності. Це – політична філософія, політична психологія, політична соціологія, міжнародна політика, геополітика, етнологія, історія держави і права та інші. Цим політологія значно збагачується та полегшує розуміння людьми політичної сфери.

Політична філософія вивчає політику як цілісність, розробляє загальні критерії оцінки політики, ідеали та нормативні принципи організації суспільства; акцентує увагу на сутності природи політичного світу: справедливість–несправедливість, збереження–зміни тощо.

Політична психологія досліджує соціально-психологічні аспекти політичного життя суспільства, сформовані на рівні політичної свідомості суб'єктів політики.

Політична соціологія як наука про взаємодію держави та громадянського суспільства вивчає взаємозалежність і взаємовплив соціальних та політичних процесів. Для політології важливими є розробки соціології з проведення емпіричних досліджень: анкетування, експертних опитувань, контент-аналізу та інше. Соціологія надає політології інформацію про функціонування суспільства як системи, взаємодію різних соціальних груп у політичних відносинах.

Оскільки теорія міжнародної політики вивчає зовнішньополітичну діяльність держав та інших суб'єктів політики; питання війни та миру, запобігання міжнародним конфліктам та їх врегулювання, вона забезпечує політологію необхідним аналізом та інструментами міжнародного врегулювання.

Геополітика як політична доктрина вивчає взаємозв'язок політичних процесів із просторовим розташуванням держави. Вона надає переважного значення в обґрунтуванні політики зовнішнім чинникам.

Політична історія вивчає політичні теорії, інститути та події в хронологічній послідовності та взаємозв'язку та інше, тому є корисною при проведенні порівняльних досліджень.

У XXI ст. виникли спеціальні політологічні дисципліни: політичне прогнозування та моделювання, аналіз політичного дискурсу, політичний PR, політична кризологія та ризикологія і багато інших, які відповідають новим політичним реаліям.

3.3. Структура політології

1. Загальна теорія політики вивчає історію та теорію політики, виробляє загальні теоретичні й методологічні основи її пізнання.

2. Теорія політичних систем та їх елементів і механізмів функціонування політичної влади, що вивчає питання утворення та функціонування держав, політичних партій, громадських організацій, політичних режимів та інше.

3. Теорія соціального управління, що вивчає управління соціально-політичними процесами, досліджує проблеми політичної участі.

4. Теорія політичних ідеологій, що досліджує сутність, місце та функції ідеологій в політичній системі суспільства, особливості їх реалізації в суспільствах.

5. Теорія міжнародних відносин, що вивчає проблеми національної та світової політики, міжнародні відносини. Вона досліджує геополітику, зовнішню політику, а також діяльність міжнародних та міждержавних інституцій.

6. Практична або прикладна політологія, яка забезпечує здійснення прикладних і порівняльних досліджень, специфіку політичного маркетингу і менеджменту в різних історичних умовах, навчає прийняття та реалізації ефективних управлінських рішень.

Структура політології побудована за внутрішньою логікою та містить у собі теоретичні й практичні основи: знання про закони, закономірності, тенденції функціонування й розвитку політики та політичної діяльності, про політичну систему суспільства, владу та механізми її здійснення, міжнародну політику тощо. До спеціальних політичних наук належать політична географія, політична психологія, політична історія, політична етнографія та інші допоміжні дисципліни, які сприяють розкриттю повною мірою сутності політичної сфери та застосування механізмів і ресурсів досягнення реальних інтересів людини і громадянина, суспільства та держави.

Як самостійна навчальна дисципліна політологія почала формуватися з кінця XIX – початку XX ст. та набула швидкого розвитку в багатьох країнах світу. На початку XXI ст. вона перетворилася на про-

відну суспільствознавчу науку та затребувану навчальну дисципліну. Політологія виконує у суспільстві такі основні функції, які яскраво демонструють її важливе місце в суспільно-політичному житті та формуванні громадянина сучасного світу.

1. Найважливіше місце займає теоретико-пізнавальна функція. Її основним змістом є вивчення, тлумачення, інтерпретація і систематизація, аналіз та узагальнення інформації про світ політичного. Теоретичні знання – це найбільш досконала форма обґрунтування основних концепцій, актуальних проблем теорії політики.

2. З цією функцією тісно пов'язана наступна функція – методологічна або інструментально-технологічна, яка забезпечує опанування способів, методів та принципів теоретичного дослідження політики й практичної реалізації набутих знань.

3. Найважливішою функцією політології є світоглядна, яка зумовлює утвердження цінностей та ідеалів, норм політичної культури політичних суб'єктів. Безумовно, це сприяє досягненню консенсусу в суспільстві, ефективному стратегічному і тактичному плануванню та стратегуванню.

4. Дослідженню політичної реальності у її зіставленні з установленими політичними стандартами сприяє описова або дескриптивна функція політології.

5. Реалізація наступної функції – виховної або освітньої – сприяє донесенню найважливіших надбань світової політичної теорії і практики до широкого загалу народних мас, сприяє більш свідомій та ефективній їх участі в політиці та політичному житті.

6. Прогностична функція, або функція передбачення в політиці сприяє розраховуванню подальших шляхів розвитку політичних процесів, урізноманітненню підходів політичної поведінки суб'єктів політики та громадського життя. У глобальному світі зростає роль прогнозування, вимірювання наслідків політичної діяльності держав, інститутів та інституцій, політичних лідерів та еліти, різних зацікавлених груп тощо. Важливим також є і те, що власне процес прогнозування має у своїй основі об'єктивні закони суспільно-політичного розвитку, які дослідник ретельно вивчає.

7. Інтегруюча функція, або ідеологічна (програмова) відіграє важливу роль у царині політичної свідомості та політичної поведінки держави, політичних партій і громадян. Важливим компонентом в її реалізації є політична ідеологія як цілісна система концептуально оформлених політичних, правових та інших уявлень, поглядів та ідей, які відображають ставлення людей до дійсності, суспільства, держав

і спрямовані на розроблення стратегії та напрямів розвитку суспільства, політичних інститутів та громадянського суспільства.

8. Вироблення практичних рекомендацій щодо шляхів та механізмів реалізації політичних знань, раціональної організації політичних процесів пов'язане з реалізацією прикладної або управлінської функції політології. Завдяки їй забезпечується вивчення ефективності політичних рішень, громадської думки. Вона орієнтує на безпосереднє розв'язання проблем, пов'язаних із формуванням знань про принципи і методи практичного регулювання політичних процесів, а також виконання завдань.

Політика є найважливішою сферою людської діяльності. За своєю сутністю та змістом вона діяльна і перетворювальна, отже, функції політології формуються, виходячи з характеру політичної діяльності всіх суб'єктів політики. Політологія забезпечує вироблення орієнтирів у політичному житті, досягненню компромісу між загальнолюдськими, національними, груповими й особистими інтересами людини та громадянина.

Першочергові завдання політології як навчальної дисципліни було сформульовано в 1951 р. в доповіді комітету Американської асоціації політичних наук «Завдання політичної науки». До основних завдань викладання політології належить:

- підготовка здобувачів до виконання ролі громадянина;
- підготовка до участі в суспільно-політичному житті держави, регіону, політичних партій;
- органічне поєднання світового політичного знання з політологічною думкою України;
- подолання стереотипів про політичну сферу та засвоєння громадянами норм сучасної політичної поведінки, культури політичної участі.

3.4. Методологічні принципи політології

Методологічними принципами політології, які застосовуються у вивченні політичних інститутів та процесів, є історизм, соціальний підхід та об'єктивність.

При застосуванні принципу історизму дослідник розглядає конкретні політичні події, факти та явища суспільно-політичного життя безпосередньо у конкретно-історичних умовах тієї доби, в їх діалектичному взаємозв'язку та взаємозалежності, з урахування політичних уподобань та розстановки соціальних верств, національних груп,

громадських організацій і рухів. При оцінюванні місця і ролі політичних систем суспільства в їх життєдіяльності беруть до уваги генезис, структурно-функціональну та інформаційно-регулятивну складові, тенденції розвитку тощо. Адже політична система є фактором не тільки розвитку, але й стабілізації політичного життя.

Принцип соціального підходу необхідно застосовувати для подолання таких поширених у сучасному світі явищ, як міфологізація політичної реальності, протиставлення загальнолюдських, національних і класових ідеалів та цінностей, вульгарний соціологізм та інше. Соціальний підхід важливий з метою оцінювання програм політичних лідерів і партій, зіставлення з висунутими гаслами їх реальної політичної діяльності та ролі в реформуванні або модернізації суспільства. У цьому аналізі варто брати до уваги характер соціальних-класових інтересів, співвідношення різноманітних соціальних груп та сил у політичній боротьбі. Застосовуючи соціальний аналіз, дослідник зіставляє соціально-класові інтереси з загальнолюдськими, оцінює вплив політичних акторів на перебіг політичних процесів, їх відповідність реальним інтересам суспільства.

Принцип об'єктивності орієнтує науковців і молодих дослідників на врахування об'єктивних закономірностей у діяльності політичних інститутів та процесів політичного розвитку. Кожне політичне явище розглядають як багатомірне й суперечливе. Об'єктивність висновків та рекомендацій щодо подальшої діяльності має виходити з доказовості наукових фактів.

У сучасному світі політологія активно запроваджує принципи інших наук, об'єднання методологічних підходів, одночасне використання різних методів дослідження, запровадження біхевіоризму, принципів синергетики у вивченні складно організованих систем, компаративних досліджень, принципів раціональності. Сучасний підхід створює умови для проведення якісних політичних досліджень, зокрема, й у відповідь на кризові явища в повсякденному політичному житті світу й України.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні точки зору на визначення сутності політології.
2. Розкрийте співвідношення об'єкта і предмета політичної науки. Зазначте групи проблем, що можуть належати до предмета політологічного дослідження.

3. Обґрунтуйте важливість інструментарію політичної соціології в умовах сучасності.

4. У чому полягає внутрішня логіка структури політичної науки?

5. Поясніть відмінності категорій «політична наука» та «політологія».

6. Проаналізуйте функції політології у суспільстві.

7. У чому полягає принцип об'єктивності? Які інструменти сприяють отриманню обґрунтованих висновків?

Теми доповідей, есе

1. Політологія як наука про закономірності розвитку суспільства.

2. Влада як предмет науки про політику.

3. Політологія як фактор міфологізації політичної реальності.

4. Проблемність дослідження предмета політології.

5. Перспективи професійної самореалізації політолога в умовах сучасності.

Література до теми 3

1. Гаджиев К.С. Политология: краткий курс лекций. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Юрайт, 2016. 214 с.

2. Дюверже М. Политические партии / пер. с фр. Л.А. Зимина. М.: Академический Проект, 2000. 538 с.

3. Кирилюк Ф.М. Новітня політологія: навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2009. 564 с.

4. Кравченко А. Политология. М. : Велби; Проспект, 2012. 448 с.

5. Мухаев Р. Теория политики. М. : Юнити-Дана, 2005. 624 с.

6. Політичні конфлікти та кризи: мобілізаційні чинники громадянської активності: монографія / Г.П. Щедрова, Г.В. Щолокова, Р.М. Ключник, А.О. Перфільєва, В.Ю. Медяник; за ред. Г.П. Щедрової. – Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2019. 200 с.

7. Политология : учебник и практикум для прикладного бакалавриата / под ред. В.А. Ачкасова, В.Л. Гуторова. – М. : Юрайт, 2016. – 404 с.

8. Політологія : навч. пос. / Г.П. Щедрова, Г.С. Агафонова, Ф.В. Барановський та ін. – Луганськ : Ноулідж, 2012. 372 с.

ТЕМА 4. ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ ПОЛІТОЛОГІЇ

4.1. Закони та категорії політології

Фундаментальними поняттями політології, що в узагальненій формі відображають основний зміст та найсуттєвіші зв'язки й ознаки політичних процесів і явищ, є категорії політології. Вони створюються в результаті вивчення політичної сфери суспільства і є мовою науки та навчальної дисципліни. Існує ціла система категорій і понять, у якій відображається зміст усього, що характеризує об'єкт і предмет політології.

Найважливішими категоріями політології є політичні інтереси, політична людина, громадянин, суб'єкт та об'єкт політики, держава, політика, влада як базова категорія політології, політичний режим, легітимність, тоталітаризм, авторитаризм, демократизм, політична партія, партійна система, виборча система, політичний лідер, політична еліта, політична боротьба, електорат, абсентеїзм, політична система суспільства, політичний інститут, політичний процес, політичні відносини, політична діяльність, політичне рішення, політичний конфлікт, політична культура, свідомість та ідеологія, політична соціалізація, політичні цінності та антицінності, політична модернізація, політичний плюралізм та ін. Цим переліком категорії політології не обмежуються, оскільки модернізація політичної сфери триває, і нові політичні реалії, явища отримують свою назву та стають звичайною мовою політики.

Досконала теорія передбачає наявність системи категорій, у якій останні перебувають у логічному взаємозв'язку й розташовуються в певній послідовності. При цьому одна з категорій виступає базовою, вона імпліцитно, тобто неявно, у зародку, містить інші категорії. У політології базовою є категорія «політична влада».

Влада – це центральне, організаційно-регулятивне та контрольне тло політики; вольові відносини між людьми, політичними інститутами; здатність, можливість та право політичних суб'єктів нав'язувати свої ідеї, програми і волю іншим людям та інститутам за допомогою таких суттєвих ресурсів владарювання, як авторитет, право та примус. Також влада є системою державних або керівних органів.

Засобом здійснення політичної влади є політика, яка також виступає однією з базових категорій політології. Політика як заснована на владі суспільна діяльність реалізується у просторових рамках політичної системи суспільства.

Політична система суспільства є центральною категорією політології. Вона органічно поєднує в собі, з'єднує в систему решту категорій цієї науки. Так, інституціональна підсистема політичної системи впорядковує велику сукупність державних, політичних та громадських організацій, груп інтересів, місцевого самоврядування та інше.

Комунікативна підсистема політичної системи ґрунтується на політичних відносинах, як тих зв'язках між багатоманітними соціальними спільнотами людей та їх організаціями, що складаються з приводу влади. Політичні інститути та їх конкретні вияви – держава, політичні партії, групи інтересів тощо, а також політичні відносини належать до основних категорій політології.

Політична система містить також такі важливі категорії, як політична свідомість, політична культура та політична поведінка. Належну увагу в дослідженнях також необхідно надавати політичним цінностям, нормам, соціалізації тощо. Категорії політичної культури та всіх її виявів є інтегративною категорією політології, яка поєднує в собі багато інших понять цієї науки.

Крім того, в політології широко використовуються поняття і категорії суміжних із нею наукових дисциплін.

Закони і категорії політології, як і всіх суспільствознавчих навчальних дисциплін, визначають науковими узагальненнями. Закономірності в політичній діяльності проявляють себе через дію суб'єктів політики та взаємодію між ними. Як і в решті наук, закони політології виражають сутність явищ і являють собою необхідні, стійкі та суттєві зв'язки у процесі політичного життя.

Та чи інша сукупність знань про навколишній світ може претендувати на статус науки лише тоді, коли відображає не всю багатоманітність відповідних явищ і процесів, а насамперед закони їх виникнення і функціонування. Закон – це істотний і повторюваний зв'язок між явищами. Регулярна повторюваність вияву закону є закономірністю. Поняття закону в соціально-політичних науках означає загальне, стисло сформульоване теоретичне положення, яке визначає сутність соціальних і політичних явищ та взаємозв'язок, що об'єктивно існує між ними.

Закони політології можна подати у вигляді трьох найсуттєвіших груп. Їх дотримання в аналізі політичної дійсності сприяє вичерпному дослідженню політичних інститутів та процесів. По-перше, це

закони структури. Вони дають можливість визначити спосіб, внутрішню послідовність та логічність, взаємообумовленість між структурними елементами, інститутами. Завдяки дії законів структури визначаємо спосіб, у який організовані політичні системи суспільств.

По-друге, це закони функціонування, які є суттєвими необхідними зразками взаємодії політичних суб'єктів щодо їх зміни в часі. Дослідження структурно-функціональних аспектів політичних процесів дає можливість прослідкувати подальший розвиток політики. Отже, по-третє, це закони розвитку. Вони виявляються як переходи від одного стану політичної взаємодії до іншого, більш високого рівня та якості, інноваційного стану.

Щодо існування закономірностей політики, а також відповідних їм і відображених у теоретичній формі законів чи закономірностей політології є два протилежні погляди. Один з них, досить широко представлений у марксистській літературі, визнає наявність необхідних, стійких і повторюваних зв'язків, тобто законів у суспільних, в тому числі політичних, відносинах, які формулюються у суспільствознавстві, зокрема, в теорії політики. Такими у марксизмі є, наприклад, закон класової боротьби, закон визначальної ролі економічного базису (виробничих відносин) стосовно політичної надбудови, закон соціальної революції, закон зміни суспільно-економічних формацій тощо.

Інший погляд, який характерний для немарксистського суспільствознавства, заперечує не стільки саму наявність об'єктивних закономірностей суспільного, у тому числі політичного, розвитку, скільки можливості їх наукового пізнання. Методологічною основою такої позиції є позитивізм, який виходить з того, що істинне (позитивне) знання можна здобути лише спеціальними (точними) науками. Істинним він визнає лише те знання, яке може бути підтверджене (верифіковане) в результаті його емпіричної перевірки.

Позитивізм, щоправда, допускає деякі винятки щодо окремих суспільствознавчих дисциплін, зокрема, стосовно політології. Істинним він визнає те політологічне знання, яке або експериментально підтверджене, або здобує за допомогою формально-логічних чи математично-формалізованих методів. Однак можливість пізнання саме закономірностей суспільного розвитку він заперечує в принципі.

Окрім того, багато зарубіжних дослідників визнають такі закономірності, а деякі з них навіть сформулювали загальновідомі в політології закони, наприклад, залізний закон олігархічних тенденцій Р. Міхельса; закон циркуляції еліт В. Парето; закони взаємодії виборчих і партійних систем М. Дюверже; закони бюрократизації С. Паркінсона тощо.

Політологічними за своїм характером є закономірності функціонування державної влади, сформульовані наукою конституційного права, наприклад, такі:

- чим більше парламент усунутий від обрання президента, тим більша роль президента у здійсненні державного керівництва суспільством;
- чим більше процес формування верхніх палат парламентів віддалений від виборчого процесу, тим меншим буде обсяг компетенції парламентарів і вони будуть зосереджуватися на специфічних питаннях своєї діяльності;
- парламент завжди працює відповідно до законодавчої програми уряду тощо.

4.2. Поняття політики та її види

Поняття «політика» має давньогрецьке походження. Воно сформувалося від декількох слів: polis, що означає «місто-держава», politeia, що означає «конституція», politike – «мистецтво управління», politicas – «державний діяч», polites – «громадянин». Політика виконує соціальне призначення, тому науковці визначають її як діяльність з керівництва й управління суспільством з публічною владою у своїй основі.

Багатомірність політики обумовлює й різноманітність підходів до її тлумачення:

– згідно із загальнонауковим підходом – це одна з важливих сфер людської діяльності;

– прибічники директивного підходу пояснюють політику як обов'язкову боротьбу за владу та вміння, компетентність володарювання аж до рівня мистецтва;

– щодо марксистського підходу, то в його змісті лежить пояснення відносин, які відбуваються між класами та станами, суспільними групами та націями;

– згідно з інституціональним підходом політика пов'язана безпосередньо з діяльністю урядових структур та чиновників, тобто осіб, які працюють в адміністративних апаратах державних, регіональних і місцевих органів влади;

– прибічники функціонального підходу пояснюють політику з точки зору розподілу обов'язків та повноважень в суспільстві на підставі їх погодження між різними верствами населення;

– за комунікативним підходом, політика – це специфічний засіб взаємодії, завдяки йому тільки й можна з'ясувати мету спіль-

нот, виявити загальні та приватні інтереси всіх людей, виробити обов'язкові норми та правила поведінки;

– з точки зору буденно-публіцистичного підходу до розуміння політики – це загальний спосіб діяльності;

– зрештою, етично-цинічний підхід тлумачить політику як засіб досягнення власних, не рідко егоїстичних цілей суб'єктів політики, які знецінюють довіру до лідерів та еліти.

У цілому ж політика – організаційна і регулятивна сфера суспільства, яка є основною в системі інших соціальних сфер: економічній, правовій, культурній, релігійній тощо. Розвиток політичної думки й уявлень про державу привів до виділення наук про державу та їх відокремлення від політичної філософії і науки про політику. Існує вислів, що якщо сучасна людина не цікавиться політикою, то політика обов'язково цікавиться нею.

Наведемо основи, за якими класифікують політику. Перш за все, за сферами суспільного життя, тобто сферною основою, вона є економічною, соціальною, національною, військовою, науково-технічною, культурною, екологічною тощо.

На внутрішню та зовнішню політику поділяємо за ознакою об'єкта впливу. За суб'єктом політики виділяємо, перш за все, державну та партійну політику, а також політику, яку здійснюють різноманітні суспільні організації та громадські рухи. Політика є різноманітною і за масштабами діяльності. Це – міжнародна і світова, локальна та регіональна. Кожна діяльність, зокрема, і політична, класифікується ще й за терміном дії, на довгострокову, середньострокову та короткострокову політику. Політика має мету, тож за цією ознакою її можна визначити як політику нейтралітету, політику «відкритих дверей», національного примирення, політику «великого стрибка» та компромісу.

Отже, проблема політики є центральною в політології. У найбільш загальному вигляді, за спрямованістю, політика держави поділяється на два види: внутрішню та зовнішню.

Внутрішня політика проводиться кожною державою і означає її діяльність та діяльність інших політичних інститутів, що інтегрує в собі всі сфери життєдіяльності та спрямовується ними на збереження, модернізацію або ж, за досягнення суспільної згоди, зміну політичного курсу та існуючих суспільно-політичних відносин.

Видами внутрішньої політики є економічна, соціальна та духовна (культурна) її складові. Означені види політики спрямовані на регулювання того або іншого виду суспільних відносин.

Економічна політика, у свою чергу, складається із таких її різновидів, як промислова, науково-технічна, фінансова, інвестиційна, структурна, аграрна, зовнішньоекономічна, фіскальна тощо.

Соціальна політика проводиться з метою задоволення інтересів різноманітних груп і верств населення, або соціальних спільнот. Її різновидами виступають політика соціального партнерства, що регулює відносини між суспільними класами; регіональна, етнічна (національна), молодіжна, демографічна, пенсійна політика тощо. За галузями, у яких вона реалізується, розрізняють політику щодо охорони здоров'я, у сфері освіти, житлову та інші.

Культурна політика охоплює сферу духовного життя суспільства. Її різновидами є політика в галузі мистецтва, сфері науки й освіти. Існують різновиди внутрішньої політики, що є проміжними між її основними видами. Наприклад, податкова політика виступає проміжною між економічною та соціальною, а освітня – між соціальною та культурною. Такі різновиди політики, як оборонна та екологічна, або в науковій сфері виокремлюємо за ознакою повноти охоплення сфер суспільного життя та їх впливу на суспільство.

Найважливішим видом політики є державна політика. Вона вирізняється залежно від наявності інститутів держави і представлена політикою глави держави, парламенту та уряду, міністерств тощо. Своєю специфікою від державної політики відрізняється політика політичних партій та різноманітних об'єднань – виборчих блоків, урядових коаліцій; суспільних та громадсько-політичних організацій, наприклад, таких, як профспілкові об'єднання, молодіжні, жіночі, спортивні та інші.

Зовнішня політика, яка є прерогативою лише держави, регулює важливі відносини з іншими державами та міжнародними організаціями й інституціями. Її поділяють на стратегічну та тактичну (поточну).

Стратегічна політика являє собою діяльність держави з визначення головних, значущих цілей розвитку суспільства в цілому або його окремих частин; встановлення найважливіших напрямів, методів і засобів їх досягнення й розрахована на відносно довготривалий період.

Тактична (поточна) політика – це діяльність держави, спрямована на реалізацію вже прийнятих стратегічних цілей та спланована для конкретних ситуацій. Але вона обов'язково підпорядковується стратегічній політиці та передбачає оперативність у застосуванні методів і політичних засобів, гнучкість та прозорість.

Важливою характеристикою політики є її властивості: універсальність, інклюзивність, атрибутивність та інші.

Універсальність політики полягає в її всеосяжності, здатності ефективно впливати на всі без винятку сфери життєдіяльності суспільства, починаючи із масштабів держави та закінчуючи індивідуальними властивостями людини і громадянина.

Інклюзивність політики – це її здатність необмежено проникати у всі сфери соціуму.

Атрибутивність політики – це її здатність проявлятися та поєднуватися з неполітичними відносинами, явищами і сферами, утворюючи при цьому необхідні нові види та сфери відносин у суспільстві.

Поглибленню розуміння сутності політики сприяє аналіз її функцій:

- формулювання владно-значущих інтересів груп і верст населення;

- інтеграція та підтримка цілісності суспільної системи задля реалізації інтересів соціуму;

- управління суспільними процесами та забезпечення діалогу між громадянами та державою;

- забезпечення інноваційного характеру розвитку суспільства, людини; всебічне розширення сфери та механізмів міжнародної співпраці;

- соціалізація людей.

Функції політики можуть бути реалізовані за допомогою різноманітних засобів. Як найважливіші засоби здійснення влади застосовуються право, мораль, мова, символіка, примус, насильство тощо.

У сучасних державах, які будують демократію, у політиці переважають право, мораль. Але цілісна ефективна політика передбачає поєднання права, моралі та примусу. У разі відсутності співвідношення цих засобів політика не в змозі виражати всезагальний інтерес.

4.3. Поняття політичної діяльності та політичних відносин

Політична діяльність – це особлива, специфічна сфера суспільної діяльності, що охоплює все політичне життя суспільства. У політичній діяльності всіх суб'єктів політики проявляється ставлення до навколишнього світу, до політичної системи суспільства, політичних явищ і політичних процесів, політичних цінностей та антицінностей.

Політична діяльність – це універсальна категорія політичної теорії, що характеризує рівень розвитку особистості й суспільства в цілому, їх участь у реалізації політичних відносин.

Мотивацією всієї політичної діяльності є політичні інтереси особистості, соціальних груп та верств суспільства, адже тільки в інтересах уособлюється мета людини, що потребує пошуку відповідних засобів та методів їх забезпечення.

Отже, політична діяльність передбачає наявність необхідних об'єктивних і суб'єктивних умов і чинників, які включають у себе суб'єкти і об'єкти діяльності та певні відносини між ними; мотиви і способи впливу суб'єктів на об'єкти; мету і програму діяльності; здійснення відповідних дій для досягнення певних результатів, а також контроль за самим процесом діяльності та його результатами (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Ієрархія суб'єктів політичної діяльності

	Види суб'єктів	Поділ політичних суб'єктів за видами і належністю	Функції суб'єктів
1	Безпосередні суб'єкти політики	Політичні лідери, владні структури, керівні органи політичних організацій	Приймання політичних ухвал, консолідація суспільства, долаття конфліктів, організаційна діяльність, боротьба за самозбереження
2	Вторинні суб'єкти політики	Політичні партії, рухи, ініціативні комітети, громадські організації	Визначання власних інтересів (самоусвідомлення), формування громадсько-політичних структур, підтримання через масові акції
3	Базові (первинні) суб'єкти політики	Етноси, нації, класи, соціальні верстви, релігійні об'єднання, соціально-демографічні групи, територіальні об'єднання	Визначення власних інтересів (самоусвідомлення), формування громадсько-політичних структур, підтримання через масові акції

Політичною діяльністю в широкому розумінні слова називають усю сукупність дій, у яких реалізуються соціально-політичні відносини. Саме тому війну, насильство, примус тощо називають продовженням політики. У цьому розумінні до політики можна віднести

акти шантажу, підкуп, погрози і власне застосування сили, хоча в сучасній світовій практиці така діяльність сприймається як неправомірна, незаконна і тому підлягає осудові. Заходи і засоби панування якоїсь спільноти або протидії їй, здійснені в межах правової регламентації, існуючих конституційних вимог та чинного законодавства, становлять політичну діяльність у вузькому розумінні слова – власне політичну діяльність.

У спільній політичній діяльності індивіди та різні соціальні групи вступають між собою у специфічні стосунки, які й становлять політичні відносини. Вони є цілеспрямованою взаємодією суб'єктів політики та влади, які здійснюються через створені ними політичні структури та мають на меті виконання своїх політичних цілей. Саме завдяки політичним відносинам між численними структурами та інститутами політична система суспільства функціонує як цілісність. У ній відбувається об'єднання чи роз'єднання політичних структур, трансмісія їх ідей, поглядів та вподобань, обмін ресурсами – інформацією, знаннями, впливом тощо; поширення, розсіювання вольового ресурсу активними та впливовими суб'єктами політики до решти з метою реалізації політичних інтересів та потреб, виконання значущих політичних планів, формування політичної культури суспільства. Постійна послідовна трансформація політичних відносин набуває форми політичного процесу.

Політичні відносини є багатомірними та різноманітними за сутністю, змістом та характером, що дає можливість класифікувати їх за певними принципами:

- залежно від характеру соціальних суб'єктів класифікація виділяє міжнародні та міжнаціональні політичні відносини, між соціальними групами та між лідерами, індивідами;

- за організацією суб'єктів політики політичні відносини класифікують як міждержавні, міжпартійні; державно-партійні та відносини між громадськими організаціями тощо;

- класифікація відносин панування та підкорення встановлена відповідно до їх характеру між суб'єктом і об'єктом політики;

- за характером сфер політичної влади – на законодавчі, управлінські та судові;

- політичні відносини між світовими політичними структурами класифікують як міжурядові, неурядові, транснаціональні, а також такі, що створюють окремі громадяни;

- за територіальною спрямованістю класифікація політичних відносин здійснюється у масштабах політичної системи суспільства та у глобальному масштабі;

– за механізмом формування і прояву – стихійні; свідомі політичні відносини.

Політичні відносини відіграють у суспільстві важливу роль, вони характеризують зміст та розвиненість суспільної організації, різноманітні стосунки між владою і громадянами: експлуатації та панування, підкорення та співробітництва, взаємодії та політичної солідарності та єдності. Зміст політичних відносин визначається відносинами, які встановлюються в той чи інший історичний період між державою і суспільством, владою і народом, групами і верствами населення, структурними інститутами суспільства та на інших рівнях: внутрішньогруповому, міжгруповому і міжіндивідуальному та відповідно до стану демократизації, наявності політичних свобод, доступності інформації і контактів, матеріально-технічних можливостей людини, рівня політичної свідомості та політичної культури суспільства.

Інтенсивність політичних відносин видозмінюється залежно від зміни загальної форми та змісту політичного життя, активізується або спадає залежно від його розвитку або занепаду. У кризові періоди залежно від реакції держави, політичної еліти та лідерів, усього суспільства та геополітичного розкладу, вони можуть завмирати через економічні спади, збройні сутички, репресії, тероризм, введення надзвичайного стану, епідемії або активно розвиватися внаслідок революцій та реформ.

Як і будь-яке політичне явище, структура політичних відносин складається з конфліктів компромісних та консенсусних, або з відносин, базованих на взаєморозумінні різних сторін. Усі вони поєднуються на основі договору. Домовленість в політичній організації суспільства – це одна із універсальних форм політичних відносин.

Особливою формою політичних відносин є відносини політики як організаційно-регулятивної та контрольної системи з іншими системами – економічною та правовою, ідеологічною та моральною.

Цей вид відносин між політикою та рештою систем і сфер суспільства визначається певними загальними закономірностями:

– політичні відносини обмежуються межами, так званими червоними лініями, за якими між сторонами політики вже виникають напружені відносини або й конфлікти, що шкодять таким відносинам;

– взаємні відносини між парними формами: політичною економікою та економічною політикою, культурною політикою та політичною культурою тощо;

– зрештою, двосторонні відносини, які визначаються безпосередньо самою системою та іншими близькими сферами відносин або їх сукупністю. Це – відносини політики та економіки, пов’язані з ідеологією та культурою, наукою та правовими відносинами. У певні періоди ці зв’язки можуть стати визначальними і забезпечити іншу конфігурацію розвитку політичних відносин.

4.4. Поняття політичного інституту та політичного процесу

Політичні інститути – важливіше поняття політичної науки. Вони є сукупністю різноманітної кількості суб’єктів, які беруть участь у політиці, політичному житті суспільства. Це політичні установи, які мають спеціальну організаційну структуру, виконавчі органи та апарат. Політичні інститути являють собою спосіб, у який організовано політичного життя суспільства, що втілює принципи та політичні норми, обумовлені конкретною ситуацією, здатністю політичного і громадянського суспільства до самоорганізації та саморозвитку. По суті, це політичні установи, які утворено сукупністю політичних партій, органів публічного самоуправління, що й визначають спільність людей, груп, які мають встановлені повноваження та наділені спеціальними функціями в політичному житті суспільства, конкретну діяльність (наприклад, парламентське або президентське правління тощо).

Важливою і обов’язковою особливістю політичних інститутів порівняно з багатьма іншими явищами політичного життя є практично завжди узаконена їх діяльність і регламентація відповідними законами, постановами та іншими нормативно-правовими актами.

Держава була, є і залишається основним політичним інститутом у політичній системі, що організовує, спрямовує і контролює спільну діяльність і стосунки, відносини людей, суспільних груп, класів, асоціацій, груп інтересів. Держава є політичною формою організації суспільства, вона здійснює управління суспільством, забезпечення його економічної, соціальної, духовної сфер суспільства. Тож, держава виступає основним знаряддям влади в її діяльності щодо владарювання.

Політичним інститутом політичної системи суспільства також є політичні партії – добровільні та організаційно оформлені об’єднання громадян, представники і виразники інтересів частини суспільства, які ставлять своєю метою реалізацію інтересів та потреб суспільства шляхом завоювання, утримання і використання державної влади або участі в ній.

Групи інтересів – різноманітні організовані спільноти людей, які створюються для вираження своїх інтересів, але не претендують на владу як політичні партії. Це – профспілки, жіночі, молодіжні групи та рухи, творчі спілки, етнічні й релігійні общини, рух ветеранів, асоціації різних професійних груп тощо.

Політичні інститути забезпечують відтворення, стабільність і регулювання політичної діяльності в суспільстві, збереження ідентичності політичної спільноти, незважаючи на зміни її складу, посилюють соціальні зв'язки і внутрішньогрупову згуртованість, здійснюють контроль за політичною поведінкою своїх членів, заохочуючи бажане і припиняючи відхилення від норм поведінки. Політичні інститути як необхідне джерело соціально-політичних змін, утворюють велику кількість каналів політичної активності людей, соціальних спільнот, верств і груп, індивідів, формують альтернативи соціального і політичного розвитку суспільства.

Формою функціонування політичної системи суспільства, яка еволюціонує у просторі та часі, є політичний процес – одна з основних категорій політології. Політичними процесами називаються відносно однорідні серії політичних явищ, пов'язаних між собою причинними або структурно-функціональними залежностями.

Політичний процес – один із суспільних процесів, соціально-політичних дій, що забезпечують відтворення політичних ресурсів та творення нової політики. Політичний процес – сукупність різних видів діяльності суб'єктів політики, що включені в динаміку практично політичних відносин, охоплюють всі стадії функціонування політичної системи і спрямовані на досягнення політичної мети. Передумовою, соціальною базою політичного процесу є процес соціальний.

Структура політичного процесу включає: систему політично-владних відносин і політичну діяльність соціальних спільнот, верств та індивідів.

У політичному процесі виділяють три режими:

По-перше, це є режим функціонування, який не завершується для політичної системи тільки межами взаємовідносин громадян і створених ними інститутів влади.

По-друге, режим політичного процесу – режим розвитку.

По-третє, режим занепаду, розпаду політичної цілісності.

Одним із найважливіших елементів, ланок політичного процесу виступає політична участь, стратегія і тактика в політиці.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст категорії «політика».
2. Поясніть зміст законів політології.
3. Як проявляється інклюзивна властивість політики? Наведіть приклади.
4. За якими критеріями можна здійснити класифікацію політики?
5. Якими закономірностями визначаються відносини між політикою та іншими системами і сферами суспільства?
6. Розкрийте своє бачення категорії «політичний інститут».
7. Якою категорією характеризується форма функціонування політичної системи суспільства, що еволюціонує у просторі й часі? Визначте її структуру.

Теми доповідей, есе

1. Особливості визначення категорії «політика» у сучасному науковому дискурсі.
2. Державна політика як засіб реалізації потреб суспільства.
3. Чинники взаємозалежності категорій «політичні відносини» та «політична діяльність».
4. Примус як елемент політики в сучасних демократичних режимах.
5. Сутнісні характеристики політичного процесу.

Література до теми 4

1. Теория политики: учебн. пос. / под ред. Б.А. Исаева. СПб.: Питер, 2008. 464 с.
2. Тургаев А., Хренов А. Политология / А. Тургаев. СПб.: Питер, 2006. 561 с.
3. Политология : навч. пос. / Г.П. Щедрова, Г.С. Агафонова, Ф.В. Барановський та ін. – Луганськ: Ноулідж, 2012. 372 с.
4. Политология : учебник / под ред. В. Ачкасова, В. Гуторова. М. : Высшее образование, 2010. – 692 с.
5. Колбеч Г.К. Політика: основні концепції в суспільних науках / пер. з англ. К. : Академія, 2004. 127 с.
6. Алексеева Т. Современные политические теории. М. : МГИМО, 2007. – 464 с.

7. Політичні конфлікти та кризи: мобілізаційні чинники громадянської активності: монографія / Г.П. Щедрова, Г.В. Щолокова, Р.М. Ключник, А.О. Перфільєва, В.Ю. Медяник ; за ред. Г.П. Щедрової. – Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2019. 200 с.

8. Кирилук Ф.М. Новітня політологія : навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2009. 564 с.

ТЕМА 5. МЕТОДИ ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

5.1. Поняття методу, методологічного підходу, методології

Метод (грец. *metodos*) у широкому розумінні слова – «шлях до чого-небудь», спосіб соціальної діяльності в будь-якій її формі, а не лише пізнавальній. Проте не слід зводити весь арсенал методів до раціонального, оскільки існують ще й інші засоби та прийоми пізнання.

У сучасній науці достатньо успішно працює багаторівнева концепція методологічного знання. У зв'язку з цим методи наукового пізнання за ступенем загальності й сферою діяльності можуть бути поділені на кілька основних груп.

1. Філософські методи, серед яких найзагальнішими та історично першими є діалектичний і метафізичний. До їх числа належать аналітичний (характерний для сучасної аналітичної філософії), інтуїтивний, феноменологічний, герменевтичний та інші методи.

2. Загальнонаукові методи (підходи) дослідження, що отримали широкий розвиток і застосування в науці ХХ ст. Вони виступають як своєрідна проміжна методологія між філософією та фундаментальними теоретико-методологічними положеннями спеціальних наук. До загальнонаукових найчастіше відносять такі теоретичні конструкції, як інформація, модель, ізоморфізм, структура, функція, система, елемент, оптимальність тощо.

3. Методи міждисциплінарного дослідження як сукупність ряду синтетичних, інтегративних способів, що застосовуються на стиках науки, включаючи й групи наук, що функціонують у межах на основі вивчення певної форми руху матерії.

4. Методи спеціальних наук, тобто сукупність способів і принципів пізнання, дослідницьких прийомів і процедур, що застосовуються в тій чи іншій сфері окремої науки.

Таким чином, у науковому пізнанні функціонує складна, динамічна, цілісна система багатоманітних методів різних рівнів, сфер діяльності і спрямування, які реалізуються із урахуванням конкретних умов.

Методологія (від грец. *metodos* – шлях дослідження чи пізнання; *logos* – вчення):

– систематизована сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання

ня та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети. Такою метою в науковому пізнанні є отримання істинного знання або побудова наукової теорії та її логічного обґрунтування, досягнення певного ефекту в експерименті, спостереженні тощо.

– галузь теоретичних знань, уявлень про сутність, форми, закони, порядок та умови застосування підходів, способів, методів, прийомів і процедур у процесі наукового пізнання та практичної діяльності. Тобто методологія, по-перше – це систематизований арсенал методів, прийомів та засобів, що забезпечують досягнення певної мети, а по-друге – це наука, вчення про методи пізнання та діяльності (теорія про теорії).

5.2. Загальнонаукові та пізнавальні методи

Політологія як наукова теорія ґрунтується на певній методології. Методологічну основу політичної науки становлять загальнотеоретичні дослідження політики на рівні їх філософського обґрунтування, основних принципів виникнення, розвитку та функціонування політичних інститутів, виявлення місця та значення громадянина у політичному процесі; теорії так званого середнього рівня, які займаються дослідженням та формуванням концепцій політичного менеджменту, маркетингу; окремі емпіричні дослідження політичних інститутів та процесів, конкретних політичної ситуації тощо.

Методами (підходами) політології є засоби аналізу, побудови, перевірки та оцінки політичної теорії. Основні типи методів і рівнів методології політичних досліджень формувалися та склалися протягом тривалого часу в ході розвитку світової політичної думки.

Періодизацію розвитку методології політології подають таким чином:

1. Класичний період (до XIX ст.) – переважали дедуктивний, логіко-філософський і морально-аксіологічний підходи.

2. Інституційний період (XIX–початок XX ст.) – характеризується історико-порівняльним та нормативно-інституціональним методами.

3. Біхевіористський період (20–70-ті рр. XX ст.) – стали активно впроваджуватися кількісні методи.

4. У останній третині XX ст. настав новий – постбіхевіористський етап, який характеризується поєднанням традиційних і нових методів дослідження.

Загальні методи та методологія об'єднують сукупності специфічних методів політичної науки. Вони відрізняються безпосередньою спрямованістю на об'єкт, що вивчається, і дають його специфічну інтерпретацію або орієнтують на особливий підхід до нього. Основними течіями в рамках цієї методології є традиціоналістська та біхевіористська.

Нормативно-ціннісний підхід припускає з'ясування значення політичних явищ для суспільства та особистості, їх оцінку з точки зору загального блага, справедливості, свободи, поваги до людської гідності, орієнтує на розроблення ідеалу політичного устрою та шляхів його практичного втілення.

Інституційний підхід спрямований на дослідження політичних інститутів, на основі яких відбувається політична діяльність, серед них – інститути держави, політичних партій, громадсько-політичних організацій та об'єднань, права. Він був розповсюджений у політичній науці до початку ХХ ст. поряд з нормативним методом, але і в сучасному світі використовується досить плідно, дозволяючи створити цілісне уявлення про те, як інституціональна підсистема впливає на функціонування політичної системи суспільства в цілому.

Історичний підхід базований на вивченні політичних явищ у їх послідовному часовому розвитку, виявлення минулого, сьогодення і майбутнього в політичній науці. Він вимагає хронологічної фіксації політичних подій і фактів, їх дослідження у часовому розвитку, виявлення зв'язку сьогодення, минулого і майбутнього.

Соціологічний підхід широко використовується в аналізі політичної системи суспільства. З його допомогою з'ясовується залежність політичних процесів від розвитку суспільства в цілому, його соціальної структури, системи економічних відносин, ідеології та політичної культури суспільства.

Антропологічний підхід багато в чому протилежний соціологічному. Вихідною точкою для нього є природа людини в обґрунтованих політичних процесів. Його здебільшого використовують для аналізу механізму інститутів влади та соціального контролю, переважно в доіндустріальних суспільствах; щоб з'ясувати проблеми трансформації вже відомих традиційних механізмів контролю при здійсненні переходу до політичних систем у сучасному світі.

Психологічний підхід орієнтує дослідників на вивчення суб'єктивних аспектів політичної поведінки людини та громадянина, його індивідуальних якостей і рис характеру, що впливають на політичний процес; несвідомих психічних процесів, а також типових механізмів психологічних мотивацій.

Діяльнісний підхід дає динамічну картину політики. Він припускає розгляд її як специфічного виду живої та громадської діяльності, циклічного процесу, що має послідовні стадії, етапи: визначення цілей діяльності, прийняття рішень, організація мас і мобілізація ресурсів на їх здійснення, регулювання діяльності, облік та контроль за реалізацією цілей, аналіз отриманих результатів і постановка нових цілей.

Соціально-психологічний підхід аналогічний психологічному, однак має у центрі дослідження індивідів, їх приналежність до соціальних груп, етносів. За його допомогою досліджується психологічний характер цих груп – націй, народностей, етносів, класів, інших малих груп, натовпу тощо.

Порівняльний, або компаративний підхід передбачає зіставлення однотипних політичних явищ, наприклад, політичних систем суспільства. Метою порівняльних (компаративістських) досліджень є знаходження найбільш ефективних форм чи моделей політичної організації та оптимальних шляхів виконання політичних завдань.

Субстанціальний, або онтологічний підхід належить до числа традиційних і фундаментальних методів політичної науки. Він вимагає виявлення і дослідження першооснови, що становить специфічну якість визначеність політики. Такою першоосновою зазвичай вважають владу, відносини панування та підпорядкування в їх різноманітних проявах або поділ суспільства на так звані своїх і чужих.

Юридичний метод надає можливість аналізувати політичне життя шляхом вивчення державно-правових і політичних інститутів, їх формальної структури, процедур діяльності.

Біхевіористський, або поведінковий метод припускає вивчення політики за допомогою конкретних досліджень політичної поведінки в різних громадських і професійних групах, його типізації та моделювання. Застосування цього методу в політології ґрунтується на положенні про індивідуальний вимір політики як суспільного явища, звідси дослідник прагне пояснити всі групові форми політичної діяльності аналізом поведінки окремих індивідів, поєднаних між собою груповими зв'язками.

Особливе місце в методології стали займати методи вивчення виборчого процесу та електоральної поведінки. Отримують поширення методи передвиборного зондажу громадської думки та техніка різноманітних опитувань виборців.

Функціональний підхід вбачає сутність політики у розподілі обов'язків і повноважень при їх неодмінному узгодженні. Він потре-

бує вивчення залежностей між політичними явищами, що виявляються в досвіді, наприклад, взаємозв'язків рівня економічного розвитку і політичного устрою, ступеня урбанізації населення і його політичної активності, виборчої системи та кількості партій тощо.

Структурно-функціональний аналіз передбачає розгляд політики як певної цілісності, системи, включає в себе складну структуру та структурні елементи, кожен з яких має певне призначення, які підпорядковуються певним закономірностям розвитку і функціонування та виконують специфічні функції (ролі), спрямовані на задоволення відповідних потреб системи.

Системний підхід розглядає політичну сферу суспільства як цілісний, складно організований, саморегульований механізм як певну цілісність, що складається із сукупності елементів, які перебувають у безперервній взаємодії з навколишнім середовищем через так звані вхід і вихід системи, що мають функції діяльності, періоди активності та спаду, переходу від одного стану до іншого.

Комунікативний метод дає змогу виробити кібернетичну модель політичного процесу, аналізуючи структурні одиниці як комунікативні, безпосередні одиниці спілкування.

Метод моделювання забезпечує дослідження політичних процесів та різноманітних явищ завдяки розробленню та вивченню їх можливих моделей.

Логічні методи використовуються політологією як однією із суспільствознавчих наук, вони не є власними методами політичної науки, а запозиченими. Використання перелічених вище методів дозволяє дати різноманітні характеристики політичної реальності, однак арсенал пізнавальних засобів політології не вичерпується загальними методами дослідження політики. Він включає й іншу групу методів, які належать не до дослідження політичних об'єктів, а безпосередньо до організації та процедури пізнавального процесу. Їх називають загальнонауковими, або загальнологічними методами. Це – індукція та дедукція, аналіз і синтез, поєднання історичного та логічного аналізу, моделювання, уявний експеримент, математичні, кібернетичні, прогностичні та інші подібні методи.

5.3. Методи емпіричних досліджень

Аналізуючи емпіричні методи в політології, особливу увагу слід звернути на роль біхевіоризму в їх розвитку. Саме із появою біхевіоризму пов'язують революцію в політології та суспільних науках у

цілому. Згідно з біхевіоризмом політологія має вивчати безпосередньо спостережувану (вербальну, словесну, практичну, усвідомлену і мотивовану підсвідомістю) політичну поведінку людей за допомогою виключно наукових, емпіричних методів. Конституючими засадами цього підходу в політології виступають такі парадигми:

- особистісний вимір політики. Колективні, групові дії людей так чи інакше складають поведінку конкретних особистостей, які є головним об'єктом політичного дослідження. Політолог має орієнтуватися на точний аналіз спостережуваних феноменів індивідуальної та групової поведінки;

- домінування психологічних мотивів у політичній поведінці;
- розмежування фактів і цінностей, звільнення науки від ціннісних суджень. Цінності й оцінки можуть бути об'єктом, але не результатом дослідження. У процесі пізнання вчений має бути вільним від особистої упередженості і суспільних запитів та керуватися лише фактами і логікою. Його завдання – виявлення закономірностей і пояснення подій, але він не повинен давати їм оцінку і практичні рекомендації про те, що слід робити;

- використання в політології методів і досягнень інших наук, у тому числі природничих;

- квантифікація, кількісне вираження і вимірювання політичних явищ. Це відкриває перед політологією широкі можливості використання математичних та інших точних методів, статистичних даних, результатів анкетних та інших опитувань, комп'ютерної техніки.

Біхевіористський підхід сприяв перетворенню політології у наукову дисципліну. Він стимулював широке застосування методів конкретної соціології: спостереження, вивчення статистичних матеріалів та документів, анкетного дослідження, опитування тощо. Усе це створило передумови для розвитку прикладної політології. Як складова частина політичної науки прикладна політологія спирається на ті ж загальнонаукові підходи і принципи аналізу, що й теоретичні дослідження. Але домінуючу роль тут відіграють засоби мікрополітичного аналізу, де панують індуктивні методи, що ґрунтуються на вивченні приватних, одиничних явищ. До таких методів перш за все належить:

- спостереження – метод збору первинної політичної інформації шляхом прямої і безпосередньої реєстрації дослідником подій і умов, у яких вони мали місце. Воно може проводитися у формі «відкритої» констатації фактів (відстеження конкретних подій довготривалих наслідків тих чи інших рішень) і у формі «включеного спостереження» (коли дослідник протягом певного часу перебуває всередині досліджуваної групи або «по-

ринає» у будь-яку конкретну ситуацію, наприклад, атмосферу проведення переговорів). При цьому одержувана інформація має бути гранично достовірною, незалежною від особистих пристрастей спостерігача;

– контент-аналіз – метод кількісного вивчення змісту політичної інформації. Він припускає цілеспрямоване вивчення певних документів (конституції, правових актів, програм, інструкцій) або ж інших безпосередніх носіїв інформації – книг, картин, кінофільмів, газет тощо. Цей метод спирається на широке застосування комп'ютерних технологій, що дозволяє в результаті індексування ключових слів підрахувати частоту їх використання і вибрати інформацію з вельми значних за обсягом текстів;

– факторний аналіз – метод багатомірної математичної статистики, що застосовується зазвичай для вимірювання взаємозв'язків між ознаками політичних об'єктів та класифікації ознак з урахуванням цих взаємозв'язків. Факторний аналіз дозволяє звести безліч емпіричних даних до основних, визначальних. Цей методичний прийом дозволяє створювати когнітивні карти, тобто матриці, у яких фіксуються типові реакції лідерів (та інших осіб) на кризові ситуації, зразки їхніх дій у стабільних умовах, біографічні дані – все те, що дозволяє прогнозувати їх дії;

– метод опитування прямих або непрямих учасників політичних подій, а також експертів, здатних дати професійний аналіз ситуації, і ряд інших більш приватних методів.

5.4. Парадигми політології

В історії політичної думки використовувалися різні парадигми, перш за все, теологічна, або релігійна; натуралістична; соціальна; раціонально-критична.

Теологічна парадигма базується на надприродному поясненні державної влади, бачить її витоки у божественній волі і релігійних засадах. У більш ранні періоди існування суспільства побутувало надприродне розуміння політичної влади, тому що люди ще не могли обґрунтувати внутрішні та зовнішні чинники політичних явищ. Вважалося, що сила влади походить від бога, а місце людини залежить від необхідності повного відображення у своїй поведінці його постулатів. Теологічна парадигма виходить із того, що люди у своїй масі не можуть зрозуміти високі визначення бога і тому влада несе в собі вічну таємницю, з'ясувати яку можуть тільки посередники між людьми та богом.

Натуралістична група парадигм ґрунтується на розгляді людини як частини природи і поясненні політики природним середовищем: географічними умовами, біологічною конструкцією, психічними властивостями людини тощо. Прихильники цих парадигм пояснюють природу політики факторами несоціального характеру: територіальними, економіко-географічними, фізико-кліматичними та іншими. Тому натуралістична група парадигм в цілому вбирає у себе біологічну, географічну та психологічну. Загалом же при натуралістичному поясненні політичних явищ головними вважають географічний або геополітичний, психологічний та біополітичний підходи.

Географічна парадигма, або геополітика стверджує вплив географічних і кліматичних факторів на політичну поведінку людей, про можливість порівняння історії людства та історії природи, вона стала попередницею політичної географії.

Біологічна парадигма, або біополітика бере свої початки в доктрині про біологічну природу панівного класу та будується на визнанні наявності загальних для людини і тварин засад та понять. Сутність біологічної парадигми полягає в розумінні лише впливу фізіологічних якостей людини на політичну систему суспільства.

Психологічна парадигма тлумачить та пояснює основний чинник, який сприяє соціально-політичному розвитку суспільства, психологічними властивостями людей. Автори цієї парадигми пояснюють політичні явища психологічними якостями людини.

Соціальні парадигми тлумачать політику через вплив на неї інших сфер суспільства: економічної, соціальної, правової, культурної. Її подано різноманітними теоріями про пояснення природи та походження політики завдяки впливу інших сфер на політичні суб'єкти. Соціальні парадигми оперують соціальними, зовнішніми щодо політики величинами. Природа та походження політичних явищ пояснюються роллю тієї чи іншої сфери суспільного життя і соціокультурними властивостями соціальних суб'єктів. Наприклад, широко відоме теоретичне положення марксизму, яке пояснює походження та природу політики визначальним впливом економічних відносин. При такому підході політична надбудова підпорядкована впливу тенденцій, які панують у матеріальному виробництві. Поряд із такими інтерпретаціями політики поширені і спроби розглядати як причини, що її породжують, право, культуру, релігію.

Багато прихильників соціальної парадигми розглядають політику винятково як продукт діяльності людей і тому різні політичні явища ставлять у залежність від якостей людини, отриманих нею в процесі соціальної еволюції.

Раціонально-критична група парадигм пояснює внутрішню природу політики, роль та місце її найважливіших елементів та їх взаємодію не зовнішніми впливами, а лише внутрішніми елементами, її властивостями та причинами, орієнтує на розкриття внутрішньої природи політики, її найважливіших елементів та їх взаємодії. Ця група складається з різних теоретичних підходів, які виходять з того, що політика – самостійне соціальне явище, яке виникає і розвивається згідно зі своїми внутрішніми законами. Дослідникам вдалося відкрити цілу низку внутрішніх джерел природи політики та спрямувати їх подальше вивчення у конструктивне русло. Тож наразі маємо багато концептів, які й тлумачать політику як самостійне явище. Крім інших, до цієї групи входять парадигми конфлікту та злагоди.

Парадигми конфлікту, відповідно, базуються на ідеї протиріччя внутрішнього, природній конфліктності самого політичного життя. Згідно з цією парадигмою політичний конфлікт не розглядається як загроза політичному розвитку суспільства, а конкуренція в ній розглядається як живильне середовище руху та генези політичних структур. Ця парадигма не характеризує конфлікти як антагоністичні явища. Надбанням сучасного періоду розвитку політичної теорії вважається поступовий перехід її змістових сенсів від колективних, групових до індивідуальних цінностей, що стимулює конфлікти до безперервного вчасного виявлення й урегулювання. У свою чергу, такий підхід до політичної діяльності сприяє й забезпечує поступовий розвиток суспільства та політики із запобіганням прихованим джерелам напруження в стані соціально-політичних сил.

Парадигма згоди, або консенсусу склалася на протигагу парадигмі конфлікту. Основним її методом є консенсус як політико-практична позиція, що дає змогу різним політичним інститутам або суб'єктам досягти згоди під час переговорів, установити взаємопорозуміння та відповідну взаємодію. Такий підхід сприяє зведенню соціальних та політичних конфліктів нанівець та зміцнює політичні цінності громадян і суспільства. Парадигма згоди сформувалася наприкінці XIX ст. і не мала ще необхідного поширення, тому теорія конфлікту ще певний час переважала нову ідею. Надалі на тлі значних ускладнень між політичними інститутами та суспільством поширення нових ідеалів демократичної, правової та соціальної держави відбувається теоретичне зближення двох парадигм – конфліктної та консенсусної. Симптоматично, що парадигма консенсусу не заперечувала роль і важливість політичного конфлікту в суспільстві, хоча наголошувала на його вторинності в політиці.

Таким чином, виділення парадигм в політичній науці сприяє поясненню зв'язку політологічних теорій із загальними науковими та філософськими дослідженнями, сприяє загальному баченню ролі та місця політології в суспільно-політичному житті та збагаченню світу політичного. У ньому сьогодні дедалі переважають раціональні та соціокультурні концепції.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте співвідношення понять «метод» та «методологія».
2. Поясніть сутність інституційного методу дослідження.
3. Оцініть актуальність використання антропологічного підходу в сучасних умовах.
4. Визначте специфіку структурно-функціонального підходу.
5. Які ризики передбачає використання методу прямого спостереження?
6. У чому полягає сутність теологічної парадигми?
7. Відомий дослідник Р. Дарендорф вважав, що конфлікт є природним станом суспільства. Чи проходитьесь Ви з цією тезою?

Теми доповідей, есе

1. Метод як первинний інструмент наукового пізнання.
2. Особливості використання емпіричних методів дослідження.
3. Теологічна парадигма як фактор легітимації влади.
4. Психологічна парадигма в контексті феномену лідерства.
5. Чинники становлення системного підходу в сучасній політології.

Література до теми 5

1. Сравнительная политология сегодня : Мировой обзор : учебн. пос. / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон. М. : Аспект Пресс, 2002. 537 с.
2. Антанович Н.А. Методология и методы политического анализа. Минск: БГУ, 2007. 179 с.
3. Крауз-Мозер Б. Теория политики. Методологические принципы / пер. В.В. Руденюка. М. : Гуманитарный центр, 2008. 452 с.

4. Мангейм Дж., Рич Р. Политология. Методы исследования / пер. с англ., предисл. А.К. Соколова. М. : Весь Мир, 1997. 544 с.
5. Политическая наука в Западной Европе / под ред. Х.-Д. Клингеманна; [перевод М. Гурвица, А. Демчука, Е. Лукашиной, Е. Филистович, Н. Ивановой]. М. : Аспект Пресс, 2009. 485 с.
6. Шейко В.М., Кушнарченко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник : 6-те вид., переробл. і доповн. К.: Знання, 2008. 310 с.
7. Шкарабура М.Г., Галицька А.А. Методологія і методика наукових досліджень : навч. посіб. Черкаси : Відлуння-Плюс, 2004. 79 с.

ТЕМА 6. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА ЯК ПРОВІДНА КАТЕГОРІЯ ПОЛІТОЛОГІЇ

6.1. Сутність влади. Підходи до інтерпретації влади

Поняття влади є одним із центральних у політичній науці. Як центральне начало політики, пізнання поняття політичної влади дає здобувачам розуміння всіх політичних інститутів та політичних процесів, самої політики. Парадокс політичної влади полягає в тому, що вона як цивілізована і в той же час грізна реальність здатна обернутися для людини і громадянина водночас і реальною прогресивною силою, і ганебним випробуванням волі та міцності. З цих причин політичну владу здавна досліджували філософи, мислителі, письменники та ін. Серед них чільне місце займають Аристотель, Гете, Шекспір, Ніцше, Достоевський, Фуко, Кафка та ін., які у властивій їм манері у філософських категоріях та художніх образах описували владу, владарювання як ще не пізнаний феноменом життя суспільства, людини та держави.

Учені назвали відповідну галузь політичної науки, що досліджує владу, кратологією, а її дослідників – кратологами. У політології немає однозначного тлумачення поняття «влада». У політологічних словниках надається визначення влади як феномена суб'єкта політики, який здатен, має можливість і право нав'язувати свою волю, розпоряджатися іншими людьми, суспільними групами, народами та цілими державами за допомогою авторитету, закону, волі, примусу тощо.

Влада з'явилася з виникненням людського суспільства і завжди в будь-якій формі супроводжує його розвиток. Насамперед, влада необхідна для постійного відтворення людини та людського роду. Так, у кочових народів була властива тому часу сімейно-родова форма влади. Племінна влада виникає з розвитком осілости людей. Надалі формування територіальної влади було зумовлене посталими завданнями організації та супроводу суспільного виробництва, яке можливе тільки за умови підкорення всіх одній волі, а також – потребою врегулювання зростаючого рівня соціальних відносин. Поява класів та держави зруйнувала родові зв'язки та моральний авторитет старійшин роду. Натомість з'являється авторитет нової реальності – публічна влада, яка поступово відокремилась від свого суспільства та піднялася над ним.

Влада є властивими лише суспільству вольовими відносинами між людьми. Вона необхідна, насамперед, для організації суспільства на засадах підкорення всіх єдиній волі, а також для підтримки цілісності та єдності спільноти.

До тлумачення влади і причин її виникнення в суспільних відносинах існує багато підходів. Уже сам цей факт її багатоманітності вказує на обставину, що кожна обов'язково фіксує лише один із параметрів влади, які реально взаємодіють одне із одним. Так, у біологічній інтерпретації владу розглядають як механізм приборкання та зв'язування агресивності людини, що міститься в глибоких фундаментальних інстинктах людини як біосоціальної істоти. Агресія розглядається як інстинкт боротьби, спрямований проти собі подібних, що властивий і тваринному світу, і людському. Ф. Ніцше вважав владу волею та здатністю до самоствердження. Інстинктивну та психологічну природу влади, в якій віддзеркалюється прагнення до влади і покори, запропонували представники фрейдистської традиції. Джерела цієї природи влади, на їхню думку, містяться в структурі несвідомого, яке, у свою чергу, формується під впливом соціальних умов раннього дитинства, освіти, сексуального насильства тощо, які породжують страх і покору. Марксистська традиція пов'язує розвиток влади з соціальними факторами, але економічного характеру, вбачаючи його основну причину в соціально-економічній нерівності або в різкій поляризації суспільства, необхідності управляти спільнотою людей за умов соціальної диференціації та боротьби, що зростає. Існує ще й така традиція розгляду влади як породження самої природи людини, де закладений невикорінений потяг та прагнення до домінування і підпорядкування собі подібних. Ще владу розуміють, як манеру мислити.

Німецький соціолог, філософ, історик та політичний економіст Максиміліан Вебер (1864–1920) вважав, що основним сенсом політики є прагнення індивідів брати участь у владі та її розподілі. Формалізоване розуміння сутності політики – боротьба за владу та опір їй.

У світовій політології існує понад 300 визначень влади, сучасне ж розуміння політичної влади, зокрема, стало результатом використання різних концепцій. Згідно із західною традицією первинним видом є влада індивідуальна. Згідно з позитивістським розумінням, в основі трактування влади лежить визнання асиметричності відносин між суб'єктами, можливість одного суб'єкта впливати чи тиснути на іншого.

6.2. Види влади. Різновид політичної влади

У політології залежно від засобів здійснення влади виділяють такі її види: сімейна, соціальна, економічна, політична, духовно-інформаційна тощо.

Сімейна влада є різновидом влади в суспільстві. Вона побудована на силі авторитету одного або іншого членів сім'ї. Як і будь-який авторитет узагалі, цей авторитет не можна побудувати за допомогою права або примусу. Він, безумовно, є проявом поваги одних членів сім'ї до інших, результатом визнання життєвого досвіду батьків, їхніх трудових і моральних заслуг тощо.

Соціальна влада виконує важливу роль у суспільстві, вона означає розподіл соціальних благ та пов'язана із визначенням статусу різних груп у структурі суспільства; посад, прав і обов'язків, наданням найрізноманітніших соціальних послуг у сфері охорони здоров'я, освіти, забезпечення житлом, розподілом доходів та пільг, соціальних виплат незахищеним верствам населення та ін.

Економічна влада становить собою об'єктивно зумовлені матеріальними потребами життя суспільства відносини, у них власник засобів виробництва має можливість і право підпорядкувати своїй волі волю решти виробників. Джерелом економічної влади є відмінності людського ставлення до власності на засоби виробництва. Засобами такого підпорядкування безпосереднє володіння власністю, контроль над нею, кошти, цінні папери, договірні зобов'язання та ін. Використовувані засоби мають відповідне правове закріплення.

Політична влада – найважливіший вид влади у суспільстві. За прикладом основних видів влади – економічної, соціальної, духовно-інформаційної, сімейної, які розрізняються залежно від засобів їх здійснення і мають специфічні особливості, політична влада має властиві лише їй особливості й засоби застосування. У фаховій літературі немає чіткого визначення щодо особливостей політичної влади. Загалом же політична влада – всяка організована воля однієї особи або групи людей стосовно інших, яка здійснює владарювання в ім'я спільної мети та цілей розвитку.

Політична влада є одним із найважливіших проявів влади та реальною соціальною здатністю індивіда або групи проводити свою волю, виражену в політиці. Наведене твердження є тавтологічним, тому що у ньому політичний вид влади визначається через політику, яка й сама по собі виступає діяльністю щодо реалізації політичної влади. Однак на відміну від решти визначень, воно вказує на такий засіб її

здійснення, як правові норми. Для порівняння: реалізація інших видів влади певною мірою відбувається із використанням правових норм, однак, лише для здійснення політичної влади правові норми є найважливішим засобом. Ілюстрацією такого твердження є те, що економічну владу умовно вважають владою грошей, духовно-інформаційну – владою інформації, сімейну – владою авторитету і лише політичну владу – владою права як головним засобом її реалізації.

Духовно-інформаційна влада – це організація діяльності владарюючих суб'єктів у формах і змісті інформаційного та ідеологічного явищ. Цей вид влади реалізується тільки за допомогою засобів духовно-інформаційного впливу на народ. Означені засоби є різноманітними – релігія, мораль, ідеологія, мистецтво, наукові знання, інформація про поточний перебіг суспільно-політичного життя. Владу над людьми має церква, яка ґрунтується на вірі в релігійні догмати та не має правового статусу, за винятком держав, де церква є офіційно визнаним політичним інститутом. Незаперечною є й ще один вид влади, без якого не обходиться будь-яке суспільство, – це влада так званих моральних авторитетів, людей з високими моральними рисами, які присвятили себе служінню суспільному благу. Із подальшим розвитком суспільства незамінну силу в духовно-інформаційній владі мають засоби масової інформації та комунікації – преса, телебачення, радіомовлення, міжнародна інформаційна комп'ютерна мережа Інтернет. Вони є потужними чинниками формування громадської думки і називаються четвертою владою, після законодавчої, виконавчої та судової функцій влади держави. Духовно-інформаційна влада слугує поширенню даних про стан суспільства, функціонування держави, її міжнародний стан тощо, а також може використовуватися з метою маніпуляції громадською думкою, управління свідомістю та поведінкою людей в інтересах певних політичних партій, політичних лідерів.

Влада буває формальною і реальною.

Формальна влада – це влада посади. Вона зумовлена офіційним місцем особи, яка її займає, у структурі управління організацією і вимірюється або числом підлеглих, які прямо або опосередковано зобов'язані підкорятися розпорядженням, або обсягом матеріальних ресурсів, якими ця особа може без погодження з іншими розпоряджатися.

Реальна влада – це влада як за посадою, так і за авторитетом. Вона зумовлена місцем людини не тільки в офіційній, але і в неофіційній системі відносин і вимірюється або числом людей, які добровільно готові підкорятися цій особі, або ступенем залежності її від оточення.

6.3. Властивості політичної влади

Майбутні політологи мають глибоко знати та розуміти властивості політичної влади. Характеристика політичної влади також потребує розгляду питання про її суб'єкт та об'єкт.

Суб'єктом політичної влади в політології є реальне джерело безпосередньої та активної практичної політичної діяльності, яка спрямовується на об'єкт. Суб'єктом влади є різноманітні соціальні групи. Щодо іншої класифікації владних суб'єктів, то згідно з нею суб'єкти влади умовно можна поділити на первинні та вторинні.

1. Первинним суб'єктом за республіканського та демократичного устрою є народ, тільки він є єдиним джерелом влади в державі та носієм суверенітету. Народ відправляє владу безпосередньо та через органи державної влади й місцевого самоврядування. Оскільки поняття «народ» є неоднорідним, то можна виокремити суб'єкти влади основні, серед яких – великі групи населення, об'єднані спільністю інтересів та цілей, та неосновні, тобто невеликі етнічні групи чи релігійні громади тощо.

2. Вторинні суб'єкти влади – це малі групи, представницькі колективи, політичні партії, групи різноманітних асоціацій, приватних чи неофіційних інтересів. Посеред них виокремлюємо суверенного суб'єкта політичної влади – громадянина держави, наділеного конституційними правами і обов'язками. Вагому роль у владних відносинах мають політичні лідери, бо наслідки їхньої політичної діяльності безпосередньо впливають на політику в різних сферах, до того ж вони можуть виявитися позитивними або негативними. У результаті їхніх інновацій суспільство і держава, громадяни можуть здобути прогрес або занепад аж до втрати суверенітету та територіальної цілісності. Ще в таких класифікаціях виділяють сукупного або колективного носія політичної влади, яким виступає політична система суспільства як інтегративна єдність та спосіб діяльності всіх політичних інститутів та процесів між ними.

Об'єктом політичної влади є різноманітні політичні явища та політичні процеси, на вивчення та спрямування діяльності яких спрямована політична дія суб'єктів політики. Під час своєї діяльності деякі суб'єкти та об'єкти політики можуть помінятися місцями, залежно від політичних цілей та ролі в них соціальних груп. Наприклад, верстви населення, різні соціальні групи та етнічні спільності, громадяни, політичні партії та суспільно-політичні організації є носіями політичної влади або її суб'єктами, водночас вони та взаємовідносини між ними

є й об'єктами впливу влади. Таким чином, об'єктами політичної влади завжди виступають сфери суспільного життя – економічна, соціальна, духовна, науково-технічна та все суспільство.

Політична влада – це здатність та можливість політичних владарів здійснювати постійний цілеспрямований вплив на життєдіяльність, поведінку громадян, суспільно-політичні організації за допомогою своєї волі, визнаного громадськістю політичного та людського авторитету, норм права та насильства, що обумовлено чинним у державі законодавством.

Політична влада має певні властивості, які відрізняють її від решти політичних феноменів сучасності.

Первинною базовою та водночас універсальною властивістю політичної влади є асиметричність. Через цю властивість розкриваються сутнісні відмінності між волею керівника та підлеглих йому людей, їх прав і можливостей, ресурсів, повноважень та інших аспектів життя. Асиметричність показує, що боротьба за владу в політичній сфері мотивується не престижем, ідеями та цінностями, а прагненнями до оволодіння життєво необхідними ресурсами і правами, які уможливають розширення соціальних планів та можливостей людей.

Відносини домінування–підпорядкування не збалансовані між собою, що перетворює політичну владу у внутрішньо нерівноважне явище. У цьому полягає властивість інверсійності, яка свідчить, що становище тих, хто панують постійно порушується активністю підпорядкованих. У результаті такої діяльності статуси домінування–підпорядкування можуть динамічно змінюватися, або й перетворюватися на зовсім протилежні. Ця постійна можливість оборотності політичної влади демонструє комбінований характер її взаємодії, отже, влада формується на перетині зусиль та волі як домінуючої, так і підлеглої сторін політичного процесу.

Важливою властивістю політичної влади є така її характеристика як ресурсність. Ресурс – це важлива основа влади або набір засобів, за допомогою яких владарюючий суб'єкт має домогтися домінування (це – знання та інформація; матеріальні цінності; утилітарні ресурси – соціальні блага, які використовуються для забезпечення поточних потреб людини; правові норми і закони; організаційні та примусові засоби; територіальні та демографічні засоби тощо).

Владі притаманна також така властивість, як кумулятивність. У сфері владних відносин суб'єкти орієнтуються насамперед на власні інтереси, а не на потреби партнера. Вони намагаються розширити

зону власного впливу і контролю, щоб втягнути у відносини підпорядкування всі наявні в політиці суб'єкти та зв'язки. Тому, наприклад, при голосуванні за кандидата на будь-який державний чи політичний пост, громадянам варто розраховувати не на чесноти лідера, а на створення системи стримувань і противаг задля забезпечення контролю або запобігання його діям, що спрямовані на перевищення наданих повноважень.

Особливий вимір політичної влади розкривають її специфічні властивості. Оскільки політична влада формується в умовах конкуренції групових суб'єктів, то група як така не може конкурувати в боротьбі за владу, якщо не організує належним чином систему представництва інтересів належних до неї громадян. Її домінування, перш за все, пов'язане зі створенням певних структур та інститутів, із формуванням системи законів, норм та правил дій, спрямованих суспільству. Для цього в структурі групового суб'єкта (наприклад, політичної партії або парламентської фракції) виділяються особи, які тлумачать соціально значущі категорії (наприклад, «інтереси народу», «національні інтереси»), відкрито озвучують їх, оцінюють явища і відносини, обирають необхідні засоби і прийоми політичної боротьби, виступають від імені своєї групи.

Політичне володарювання будь-якої групи неминуче призводить до надмірного персонального тиску, за яким досить важко розрізнити інтереси суб'єкта, що реально домінує. Тому ця властивість політичної влади характеризує певне відсторонення системи встановленого панування від конкретної групи, певний відрив нормативної системи від її авторів, що ускладнює встановлення конкретних панівних груп.

Політична влада являє собою таку систему відносин, яка формується на основі претензій і вимог групових співтовариств на повноваження самого потужного соціального інституту – держави. Саме держава надає політичній владі легальність використання групи на певній території, надає їй публічного і загального характеру, даючи можливість переможцям виступати від імені всього суспільства. Держава персоніфікує моноцентричність влади, тобто наявність того центра прийняття політичних рішень, що формулює цілі та завдання для всього суспільства. Але треба підкреслити, що політична влада не є тотожною державній владі, що є потужною, а лише однією з її форм.

Для політичної влади властивою також є поліресурсність. Це означає, що політичні інститути і, в першу чергу, держава, мають право розпоряджатися всіма характерними для цієї держави та суспільства ресурсами.

Політична влада має також додаткове джерело соціальної підтримки, закладене в амбіційних прагненнях державної та політичної еліт. З історії політичної думки відомо, що амбіції, егоїзм, невгамовне честолюбство політичних лідерів ставали причинами значних політичних подій, що вплинули на історію становлення та розвитку цілих держав і народів.

В українській політології однією з основних специфічних властивостей влади вважають легітимне ставлення до правових норм держави, за яким всі чинні правові норми мають демократичний характер та зміст, оскільки формуються завдяки дотриманню суверенітету народу як першоджерела законів.

6.4. Ознаки та функції політичної влади

Політична влада відрізняється від усіх інших форм влади такими особливостями:

- верховенство, обов'язковість її рішень для всього суспільства і, відповідно, для всіх інших видів влади. Вона може обмежити вплив інших форм влади, поставивши їх в розумні межі, або взагалі усунути їх;
- загальність, тобто її публічність, що означає діяльність політичної влади у правовий спосіб тільки від імені всього суспільства;
- легальність у використанні сили та інших засобів володарювання в межах країни;
- моноцентричність, тобто існування загальнодержавного центру (системи владних органів) прийняття рішень;
- найширший спектр використовуваних засобів для завоювання, утримання і реалізації влади.

Окремо виділяють такі ознаки політичної влади.

1. Закріплення пріоритетності інтересів суб'єктів влади, які з прийняттям стають загальнообов'язковими для всього населення країни.

2. За своєю сутністю політична влада містить природне протиріччя між суб'єктом і об'єктом владарювання. Вона є здатністю політиків впливати, підкоряти, чинити тиск на людей за допомогою певних засобів і способів, що викликає природний опір у частини населення. До того ж владарюючий суб'єкт має перевагу перед рештою громадян, що виражається у його статусі, авторитеті, інформованості, знаннях, досвіді тощо.

3. Формування та реалізація здатності одних нав'язувати свою волю іншим забезпечуються завдяки взаємовідносинам суб'єктів, оволодінню певною сукупністю засобів їх здійснення.

4. Прикметою політичної влади також є об'єктивні умови, тобто такі відносини, які визначають та обумовлюють вольові дії суб'єктів. Тому наявні в суспільстві суб'єктивно-вольові відносини обумовлюють потреби, що реально існують, вимоги, інтереси та їх взаємозв'язок.

5. У сучасних умовах, де постійно відбуваються конфлікти та кризи, здійснюється пошук нових рішень, моделей розвитку кожного окремо взятого суспільства та держави. Отже, домінуючими підходами владарювання політичних суб'єктів є розвиток та повернення довіри, налагодження співробітництва, пошук технологій політичного впливу, стимулювання, забезпечення зворотного зв'язку та якнайширше залучення народу, громадян до прийняття реальних політичних рішень.

6. Політична влада має різноманітні види прояву в суспільстві, а саме, – державна і партійна, регіональна і міжнародна тощо.

Принципове значення для атрибутів політичної влади має ідеологія. Вона символізує роль усіх інформаційно-духовних компонентів політичної влади, перетворюючи використовувані нею ідеї, емоційні посили, героїзацію певних подій або цинічні кон'юнктурні посили щодо обґрунтування різних форм примусу громадян. У цілому значення ідеології влади є амбівалентним. З одного боку, її наявність надає цілям різних суспільних груп, що борються за владу, цілеспрямований та концептуальний характер. З іншого боку, політична влада використовується для того, щоб забезпечити тим чи іншим ідеологічним поглядам, створеною тією чи іншою групою системі політичного світосприймання належне розповсюдження в суспільстві. Тим самим ідеологія є засобом розширення владних устремлінь груп та самоціллю застосування влади в політиці.

Про ефективність влади судять за такими її функціями:

1. Забезпечення панівного становища певних соціальних груп у суспільстві та державі.

2. Управління всіма сферами суспільного життя, зокрема, підтримання громадського порядку з позицій запитів та інтересів тих чи інших соціальних груп.

3. Підтримання єдності та цілісності всього суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Керуючись основними підходами, розкрийте своє бачення сутності феномену влади.
2. Проаналізуйте характерні особливості категорії духовно-інформаційної влади.
3. У чому полягає відмінність понять «реальна» та «формальна» влада? Наведіть приклади.
4. Розкрийте співвідношення категорій «суб'єкт» та «об'єкт» політичної влади.
5. У чому полягає кумулятивна властивість політичної влади?
6. Назвіть специфічні властивості феномену політичної влади.
7. Проаналізуйте функції політичної влади. Яким чином можливо оцінити ефективність їх реалізації?

Теми доповідей, есе

1. Роль права у реалізації політичної влади в демократичних державах.
2. Народ як суб'єкт політичної влади в країні.
3. Чинники суб'єктності політичної влади.
4. Влада авторитету як фактор здобуття владних повноважень.
5. Формальна та реальна влада: порівняльний аналіз.

Література до теми 6

1. Аристотель. Политика. Афинская полития / пер. с древнегреч. А. Лосева. М. : Мысль, 1997. 458 с.
2. Бурлацкий Ф.М. О политической науке: Избранные произведения. М. : Издательство Московского университета, 2013. 328 с.
3. Вебер М. Политика как призвание и профессия. Избранные произведения. М. : Прогресс, 1999.
4. Ницше Ф. Воля к власти. М. : Азбука, 2011. 448 с.
5. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Сочинения в двух томах. Т. 2 / пер. с нем. Ю.М. Антоновского. М. : Мысль, 1990. С. 1–162.
6. Общая и прикладная политология: учебн. пос. / под ред. В.И. Жукова, Б.И. Краснова. М.: МГСУ; Союз, 1997. 992 с.
7. Політологія : підручник / за ред. В.Г. Кременя та М.І. Горлача. Харків: Єдинорог, 2001. 640 с.

8. Рудич Ф.М. Політологія : підручник. К. : Либідь, 2006. 480 с.
9. Смит. А. Исследование о природе и причинах богатства народов / пер. с англ. М.: Эксмо, 2016. 1056 с.
10. Щедрова Г.П. Політична конкуренція еліт у сучасній Україні: монографія. Дніпро: Акцент ПП, 2016. 390 с.

ТЕМА 7. ДЕРЖАВА ЯК ОСНОВНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТИТУТ

7.1. Сутність та основні ознаки держави

Держава – це багатомірне суспільне утворення, яке за складністю структури та функцій поступається лише суспільству в цілому. Зважаючи на складність та багатомірність проявів у суспільному житті, об'єктивно важко з'ясувати та визначити її сутність. Неоднозначність визначення підсиллюється й тим, що всі суспільствознавчі науки досліджують певний окремий аспект держави, відповідно до якого й дають визначення її сутності.

Аналізуючи політичний інститут «держави» загалом, вчені мають на увазі передусім певну відокремлену територію, на якій мешкає політичне, тобто організоване за допомогою публічної влади, населення. На розуміння цієї сутності разом із поняттям «держави» вживаються такі терміни, як «країна», «суспільство» та «вітчизна». Таким чином, політично організоване населення, в межах певної території, має самостійний та незалежний від решти подібних утворень характер. Із соціологічної точки зору визначаємо сутність держави як «територіальне організоване та політичне незалежне суспільство», а з політологічної – як «незалежне політико-територіальне утворення».

Видатні мислителі дали такі визначення держави:

Арістотель: «Держава – об'єднання вільних громадян для здійснення управління справами суспільства».

Імануїл Кант: «Держава – об'єднання людей, підпорядковане правовим законам».

Жан Боден: «Держава – це право суверенної влади над усіма членами суспільства».

Георг Еллінек: «Держава – певний тип юридично регульованої соціальної поведінки, яка існує в конкретних просторово-часових умовах».

Володимир Соловйов: «Держава існує не для того, щоб перетворити земне життя на рай, а для того, щоб перешкодити їй остаточного перетворитися на пекло».

У загальному вигляді: «Держава – організація публічної політичної влади, яка покликана захищати інтереси людей на певній території і регулювати за допомогою правових норм взаємовідносини між ними, використовуючи за необхідності спеціальні органи примусу».

Держава – це політичний інститут, мета якого – організація спільного проживання населення на певній території і належного соціального порядку, що забезпечує підтримку відповідних норм і правил людського співіснування.

Поняття «держава» інколи вживають як синонім понять «суспільство» і «країна», а також на позначення всієї сукупності зв'язків і взаємодії між громадянами та структурами управління, між державними органами – парламентом і урядом, парламентом і президентом, парламентом і конституційним судом, прокуратурою, антикорупційними органами тощо. Щодо загальнозживаного змісту, то поняття «держава» ототожнюється з поняттями «влада», «правосуддя», «адміністрування», «контроль», «міське самоврядування» тощо.

Основними складовими елементами держави є територія, населення і суверенна, або незалежна політична влада. Територія являє собою просторову основу держави. Територією вважають частину суші, земні надра, повітряний простір і територіальні води, на які поширюється влада цієї держави. Межі території держави позначають її кордонами, встановленими, здебільшого, формально-договірним шляхом.

Територіальність є важливим атрибутом держави. Утрата своєї території означає припинення існування самої держави, тому кожна держава намагається усіма наявними можливостями зберегти власну територію. Упродовж усієї історії людства територіальні претензії одних держав до інших породжували жорстоку ненависть, найжорстокіші конфлікти, в тому числі й збройні, між ними. Територія окремих держав охоплює великі ділянки земної кулі. До них належать, наприклад, території Росії, Китаю, США, Канади, Бразилії. Австралія займає цілий окремий континент. Територія деяких країн, таких як Ватикан і Монако, може складатися з одного-двох квадратних кілометрів, однак вона завжди є необхідною для статусу держави.

Другий складовий елемент держави – це її населення, тобто людська спільнота, яка проживає на цій території та підкоряється державній владі. Населення кожної держави може складатися з однієї нації (українці) або бути багатонаціональним. Багатонаціональні держави здебільшого федеративні за устроєм, або такі, що містять у своєму складі автономні територіальні утворення. Розрізняємо мононаціональні, але поліетнічні держави, населення яких складається з однієї, корінної, нації і кількох національних меншин – представників націй, що проживають в інших державах і там виступають суб'єктами державотворення.

Третій складовий елемент держави – це політична влада як відносини володарювання та підкорення, керівництва та підпорядкування. Вони встановлюються між органами державної влади, державними службовцями й посадовими особами, наділеними владними повноваженнями, з одного боку, і всім суспільством – з іншого. Викремлення та аналіз інших, окрім території та населення, ознак держави пов'язане з цим її складовим елементом і є основним завданням політології.

Найважливішою характеристикою держави є її суверенітет. Суверенітет держави – це верховенство влади держави у своїй країні та її незалежність у зовнішніх відносинах з іншими державами та міжнародними організаціями.

Державу як специфічний інститут політичної влади характеризують певні якісні властивості, що відрізняють її від решти політичних інститутів:

- організація влади за територіальним принципом, тобто поділ населення за місцем проживання, а не за кровно-родинною ознакою;

- усезагальність, тобто такий стан, коли держава охоплює своїм впливом людей, що проживають на її території, в тому числі й громадяни інших держав;

- публічність влади, здійснюваної державними чиновниками, зайнятими винятково управлінням суспільством та підтриманням встановлених у ньому порядків;

- право і можливість здійснювати внутрішню та зовнішню політику від імені усього суспільства;

- монополія на примус щодо населення і наявність для цього специфічної системи органів, установ та знарядь примусу – армії, поліції, суду, тюрми, для виконання функцій державної влади;

- суверенна законотворчість, що означає право приймати закони та встановлювати правила, обов'язкові для всього населення країни;

- монопольне право збирати податки з метою формування загальнонаціонального бюджету, утримання апарату державного управління.

У політичній системі місце та роль держави визначаються такими загальними принципами її функціонування:

- її верховенство;

- забезпечення єдності держави, яке має ґрунтуватися на згоді між підлеглими та управліннями, незалежно від того, хто входить до складу уряду та є правлячою партією;

– забезпечення єдності держави через встановлення відповідного зв'язку з соціальними силами суспільства – групами, класами, націями, політичними партіями тощо, за допомогою правових важелів та можливості здійснювати внутрішню і зовнішню політику від імені народу, через взаємодію з громадянським суспільством.

Ознаки держави подаємо такою схемою (рис. 7.1).

Рис. 7.1. Ознаки держави

7.2. Причини виникнення держави

Сучасна політична наука визначає такі причини виникнення держави.

1. Стрімкий розвиток виробництва та суспільного поділу праці, ускладнення суспільної організації праці призвели до виділення управлінської роботи в самостійний вид праці, появи групи людей, які здійснюють управління. Держава виникла в період розпаду родоплемінного ладу; державна влада сформувалася з наявних у той час форм – влади старійшин, жреців, вождів племен, які управляли в первісних спільнотах.

2. Відбувається майнова диференціація населення, виникає приватна власність, утворюються класи та відбувається становлення способу виробництва, базованого на позаекономічному примушуван-

ні до праці. У результаті потрібно було створювати державу як знаряддя примусу і придушення опору класу поневолених. Так виникла рабовласницька держава.

3. У результаті збройно-територіальної експансії та завоювання одних народів іншими створено умови для соціальної нерівності, реальні можливості для відкритого привласнення результатів чужої праці та створення інститутів насильства й управління для підтримання такого способу існування суспільства.

4. Виникнення демографічних причин, які полягали у переході від кочового до осілого способу життя, відповідне збільшення густоти населення, що покликало створення належних механізмів регулювання й розв'язання територіальних проблем.

7.3. Структура держави

Структуру держави складає ціла система органів і установ, які виконують властиві їм внутрішні та зовнішні функції.

До цієї структури входять:

- 1) представницькі (законодавчі) органи державної влади;
- 2) органи державного управління, або розпорядчо-виконавчі органи – міністерства, відомства, виконавчі органи на місцях;
- 3) президент як глава держави, який в управлінні державою систематично взаємодіє з представницькими та розпорядчо-виконавчими органами.
- 4) органи правосуддя, які забезпечують виконання законів у державі;
- 5) контрольно-наглядові органи. До них належать прокуратура та структури контрольних відомств;
- 6) органи, на які покладається охорона громадського порядку. До них належать міліція, поліція, структури державної безпеки.

У структурі держави важливе місце належить збройним силам, а також органам надзвичайного порядку, які створюються не лише за мирних умов, а й, особливо, за екстремальних умов (під час війн, стихійних подій тощо) на якийсь період. Повноваження та компетенція надзвичайних органів обумовлюються конкретними цілями та завданнями, заради яких вони створюються та функціонують. У системі державних органів також функціонують виправні підрозділи.

Державні органи кардинально відрізняються від недержавних органів та громадських і громадсько-політичних організацій. Лише

державні органи у межах своєї компетенції є і можуть бути офіційними представниками та виразниками інтересів суспільства. Власне, вони наділені такими повноваженнями та функціями, що дають їм можливість працювати не тільки засобами переконання, але й застосовуючи державний примус. Однак у сучасному світі держава реалізує свою владу в тісній взаємодії із широкою громадськістю. Здебільшого це стосується відносин державних органів та політичних партій, парламентських фракцій тощо.

7.4. Функції держави

Функції держави – це головні напрями і види діяльності цієї держави, які обумовлюються завданнями та цілями держави та в цілому характеризують її сутність.

Функції сучасної держави класифікують за різноманітними критеріями, а саме такими: суб'єктами, об'єктами, засобами, способами та іншими елементами діяльності держави.

За засобами діяльності виділяємо такі функції держави:

- законодавча;
- виконавча (управлінська);
- судова;
- правоохоронна;
- інформаційна.

За сферами/об'єктами діяльності держави її функції поділяють на внутрішні та зовнішні.

Внутрішні функції є первинними щодо до зовнішніх. Завдяки цій діяльності забезпечується внутрішня політика держави. Виділимо такі функції:

– політична забезпечує вироблення внутрішньої політики, регулювання всієї сфери політичних відносин та забезпечення народовладдя в країні;

– економічна застосовується для регулювання економічної сфери відносин, створення сучасних умов для розвитку виробництва; організації інноваційного рівня виробництва із забезпеченням різних форм власності, реальної діяльності підприємництва; моделювання та прогнозування розвитку економіки;

– оподаткування та фінансового контролю як організації та забезпечення єдиної системи оподаткування і контролю за законністю отримання/витрати прибутків громадян та їх об'єднань;

– соціальна сприяє забезпеченню соціальної безпеки громадян; належних умов для якнайповнішого здійснення їх права на працю; достатнього життєвого рівня; запобіганню соціальним суперечностям через запровадження сучасної гуманної соціальної політики;

– екологічна – забезпечення екологічної та біологічної безпеки; підтримання екологічної рівноваги на території всієї держави; охорони, підтримання та раціонального використання природних ресурсів країни; збереження генофонду народу;

– культурна, або духовна полягає у консолідації державою всієї політичної нації; сприянні формуванню національної самосвідомості суспільства; забезпеченні розвитку самобутності корінних народів і національних меншин; забезпеченні постійного розвитку та підтриманні на сучасному рівні сфер освіти, культури, науки, охорони культурної спадщини суспільства;

– інформаційна забезпечує організацію та функціонування системи одержання, поширення, використання та збереження інформації;

– правоохоронна полягає в діяльності щодо забезпечення охорони конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина, законності та правопорядку, довілля, встановлених та регульованих правовими нормами та інститутами суспільних відносин.

Держава також виконує і такі внутрішні функції, як регулятивні та правоохоронні.

Зовнішні функції держави є похідними від внутрішніх, вони забезпечують зовнішню політику. До них належать такі функції:

– політична, або дипломатична – це встановлення і підтримання на високому рівні дипломатичних відносин з іноземними державами відповідно до загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права;

– економічна – це встановлення, розвиток та підтримання необхідних для держави торгово-економічних відносин з іноземними державами; встановлення та розвиток ділового партнерства та співробітництва в різних галузях економічної сфери суспільства з іншими державами незалежно від їх суспільно-політичного ладу та рівня розвитку; інтеграція економіки країни до світової економіки;

– екологічна – полягає в належному підтриманні державою екологічного стану щодо розвитку, вдосконалення та виживання на земній кулі;

– культурна (гуманітарна) діяльність держави являє собою підтримання та розвиток культурних і наукових зв'язків з іноземними державами та культурними співтовариствами; забезпечення держа-

вою ініціативного збереження історичних пам'яток та об'єктів культурного призначення, які мають культурну цінність; вживання заходів у разі необхідності повернення в країну культурних цінностей народу, які з будь-яких причин перебувають наразі за кордоном;

– інформаційна – участь у розвитку інформаційного простору світу, встановлення такого режиму використання інформаційних програм і ресурсів, які на основі рівноправного співробітництва з іншими державами забезпечать цивілізоване інформаційне зростання держави у світі;

– оборонна – полягає у захисті державного суверенітету від зовнішніх посягань інших держав у будь-якій формі як дипломатичними, так і економічними, воєнними та рештою засобів;

– підтримання світового правопорядку – це участь в урегульованні міжнаціональних та міждержавних конфліктів та криз, що виникають; боротьба з міжнародним тероризмом та іншими злочинами проти людяності.

У своїх зовнішніх функціях держави виділяють два основні напрями: зовнішньополітична та зовнішньоекономічна діяльність держави.

З метою здійснення функцій держави застосовуються такі основні правові форми: правотворча та правозастосовна, правоохоронна, установча та контрольно-наглядова.

7.5. Форми державного правління та територіального устрою

Прояв специфічних властивостей і функцій держави завжди залежить від форми організації влади і характеру взаємозв'язків найвищих органів держави, співвідношення їх функцій, зв'язків з населенням та інших моментів, що свідчать про устрій цього політичного інституту.

З погляду найбільш загальних особливостей територіально-адміністративного устрою держави поділяють на унітарні, федеративні та конфедеративні.

В унітарній державі всі адміністративні одиниці не мають жодних додаткових повноважень і є частинами єдиного цілого. Органи держави – це складові частини однієї політичної системи, що функціонує на основі єдиної конституції і системи законів. З погляду ступеня концентрації владних повноважень на вищих поверхах держави виділяють централізовані (Великобританія, Швеція, Данія) і децен-

тралізовані (Франція, Іспанія, Україна) держави. У децентралізованих державних утвореннях у ряді випадків навіть передбачена певна автономізація окремих областей і територій, що припускає наявність там власних парламентів і виконавчих структур, що забезпечують їм дещо вищий рівень представництва інтересів. Проте така самостійність окремих частин країни у жодному випадку не підриває унітарні риси держав цього типу.

Федерація як форма державного устрою є формою вільного об'єднання окремих держав (регіонів, суб'єктів федерації), кожне з яких володіє певною автономією і має особливі відносини з центральною владою. *Федерація* – це не просто союз держав (регіонів), а форма повного перевлаштування всього державного і суспільного життя суб'єктів, які об'єднуються, що припускає їх інтеграцію, об'єднання в особливу, але все-таки єдину державу. По суті, це форма поєднання двох державних суверенітетів. У рамках федеральної системи правління кожен громадянин одночасно належить двом спільнотам: федерації в цілому і її окремому суб'єктові.

З погляду своєї внутрішньої будови федерація відрізняється:

- наявністю двох рівнів управління, що володіють власною компетенцією в питаннях представлення інтересів громадян;
- конституційним поділом виконавчих і законодавчих повноважень центру і суб'єктів федерації;
- забезпеченням представництва регіональних інтересів на федеральному рівні (найчастіше за рахунок утворення другої палати федерального парламенту);
- верховенством федеральної конституції, яка не може змінюватися односторонньо і вимагає згоди більшості членів федерації;
- наявністю третейського (незалежного) суду, що вирішує суперечки влади різного рівня;
- наявністю інституту міжурядової співпраці, який регулює проблеми щодо предметів спільного ведення справ.

Федерація створюється для більш оптимальних взаємодій і вираження національної, культурної або територіальної специфіки різних спільнот. Окремі суб'єкти формуються на основі або національних (Бельгія), або територіальних (Німеччина), або змішаних (Росія) спільнот громадян.

Конфедерація є союзом самостійних держав, які тимчасово передають частину своїх повноважень для здійснення спільних цілей (в галузі оборони, транспорту, зв'язку) союзним органам.

Члени конфедерації практично повністю зберігають свій зовнішній і внутрішній суверенітет, володіючи правом вільного одностороннього виходу зі складу союзу. Тому в цьому типі держав формуються тільки такі спільні органи влади, які служать вирішенню суворо окреслених завдань. Законодавчі органи формуються тут не шляхом виборів, а представницькими органами суб'єктів договору, і тому члени цих органів, за деякими винятками (Швейцарія), голосують тільки в дусі офіційної позиції своїх держав. Конфедерація будує всю свою діяльність на основі міжнародного права і добровільно прийнятих взаємних зобов'язань країн-учасниць. При цьому останні завжди можуть відмовитися від виконання рішень об'єднаних органів влади з тих або інших питань, які не відповідають їх поточним інтересам. Сумісні органи не мають прямих зв'язків з громадянами окремих держав. У конфедерації немає єдиного громадянства, населення залишається громадянами суверенних держав, що входять в конфедерацію. Загальні органи влади і управління не мають права безпосереднього оподаткування громадян країн-учасниць. Тут немає союзного громадянства і відсутнє право набору військових формувань.

До різновидів державних об'єднань конфедеративного типу належать:

- кондомініуми, які є політичними союзами, що здійснюють загальне управління двома або більшою кількістю зовнішніх територій, але таким чином, що населення цих держав має велику свободу самоврядування (Андорра);

- асоційовані держави, що функціонують на основі договірних союзів, які можуть бути припинені на заздальгідь обумовлених умовах (Острови Кука і Нова Зеландія, Маршаллові острови і США);

- договірні союзи, що є таким політичним устроєм, за якого більша держава односторонньо впливає на меншу, таку, що не має практично жодної дії на управління переважно (Бутан і Індія) та ін.

Як показав міжнародний досвід, в силу практично повного збереження суверенітету окремих держав їх конфедеративні союзи мають крайню нестійкість. Історія дала небагато прикладів існування конфедерацій: США в період з 1776 до 1787 р., Швейцарія до 1848 р., Німеччина з 1815-го по 1867 р. Наприклад, існує практика вживання терміна «конфедерація» як у назвах швейцарської, так і канадської держави, що зовсім не змінює природи їх федерального устрою.

Форма правління являє собою певну структуру і правове становище найвищих органів державної влади, а також порядок їх формування. Виділяють дві форми правління: монархії і республіки.

Монархія (грец. monarchia – одновладдя) – це така форма державного правління, за якої влада повністю (частково) зосереджується в руках однієї особи – глави держави та передається нею у спадок. Виділяють такі історичні форми монархії: абсолютна; конституційна, або обмежена монархія; теократична.

Абсолютна форма монархії – така форма правління, за якої монарх (керівник держави) є головним джерелом законодавчої та виконавчої влади. Він безпосередньо встановлює податки та виконує таку важливу функцію, як розпорядження державними фінансами (Оман, Саудівська Аравія). Ще в рабовласницьких і феодалних державах абсолютні монархії виступали в основному в формі необмеженої деспотії.

Конституційна монархія – така форма правління, коли влада монарха обмежується Основним Законом (конституцією), а законодавчу функцію покладено на парламент, виконавчу – на уряд. У конституційній монархії голова є верховним носієм усієї виконавчої влади, а також керівником судової системи; він формально призначає уряд та в разі потреби змінює міністрів, розпоряджається військовими та політичними силами держави, видає накази, скасовує прийняті закони та розпускає парламент. У реальності ж ці зазначені повноваження повністю виконують уряди (Бельгія, Бутан, Великобританія, Данія, Малайзія, Норвегія, ОАЕ, Швеція, Японія). Залежно від міри обмеження монаршої влади конституційні монархії поділяються на дуалістичні та парламентські.

Теократична монархія (грец. theokratia – влада Бога) – така форма держави, у якій уся повнота політичної та духовної влади зосереджується у церкві (Бахрейн Ватикан, Катар).

Дуалістична монархія являє собою таку форму правління, яка обмежує повноваження монарха у сфері законодавства, в ній парламенту належить пріоритет, натомість, повноваження виконавчої влади є достатньо широкими. Монарх як глава держави тут формує уряд, особисто або через призначеного прем'єр-міністра керує ним. Парламентська монархія виникла в Англії, де законодавча влада була зосереджена в руках парламенту, а виконавча – в уряді під керівництвом прем'єр-міністра. Монарх за цієї форми правління є символічною фігурою та носієм традицій країни, але не має конституційних повноважень щодо вирішення важливих державних справ. Абсолютна більшість сучасних монархій мають парламентський тип. До них належать Великобританія, Данія, Швеція і Японія.

Республіки (лат. *res publica* – суспільна справа) – форми правління, що відрізняються виборним характером найвищих органів державної влади. У свою чергу, республіки поділяються на парламентські та президентські.

Так, у парламентських республіках (Німеччина, Італія, Греція) президент є головою держави, але при цьому володіє в основному представницькими функціями. Уряд же на чолі з прем'єр-міністром відіграє першорядну роль в політичному житті, формується парламентом, перед яким і несе відповідальність. Голова кабінету є першою особою в державі.

При президентській республіці (США, Бразилія, Мексика) парламент і президент мають незалежне один щодо одного становище.

Президент є головою виконавчої влади, головою держави, обирається всім населенням і тому не несе відповідальності перед парламентом. Він призначає уряд, не підзвітний парламенту, володіє вищою виконавчою владою, найважливішими прерогативами у сфері керівництва збройними силами, цивільною адміністрацією. Парламент тут позбавлений права відправляти уряд у відставку, хоча і президент не може розпустити парламент, в основному володіючи лише правом відкладального вето на законопроекти парламенту, яке може бути подолано кваліфікованою більшістю або 2/3 парламенту при повторному голосуванні.

Разом із цими сталими моделями організації державної влади у світі склалися і такі форми правління, які важко віднести однозначно до того або іншого типу правління. Серед змішаних форм правління можна відзначити так звану суперпрезидентську республіку (Болівія, Гондурас, Колумбія), де інститут президентства гранично концентрує всі вищі повноваження основних гілок влади і займає практично безконтрольне становище в державі. У той же час прерогативи законодавчих і судових гілок влади тут різко обмежені.

Іншою формою змішаного правління є напівпрезидентська, або змішана форма республіканського правління. Вона вбирає в себе ознаки як президентської, так і парламентської республік. Президент є главою держави, його обирають на всенародних виборах. Після цього президент особисто пропонує склад уряду та кандидатуру прем'єр-міністра. Вони обов'язково підлягають затвердженню парламентом. Хоча формально уряд і очолює прем'єр-міністр, однак, президент має право скеровувати діяльність уряду. Уряд є відповідальним перед парламентом, проте, його контрольні функції за діяльністю уряду обмежені. Президент, який обирається на загальних виборах, може за необхідності розпустити парламент. Така система наразі діє у Португалії, Фінляндії, Франції, Україні та інших країнах світу.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте своє розуміння визначення категорії «держава».
2. У чому полягає відмінність держави від інших інститутів політичної влади?
3. Проаналізуйте основні причини виникнення держави. Які ще фактори могли впливати на формування і становлення перших держав?
4. Яка форма територіально-адміністративного устрою характеризується наявністю двох рівнів управління, що володіють власною компетенцією в питаннях представлення інтересів громадян?
5. Наведіть історичні приклади держав конфедеративного типу. Чому, на Ваш погляд, укладання конфедеративних союзів є непопулярною практикою сьогодення?
6. Розкрийте характерні особливості абсолютної, конституційної дуалістичної та теократичної монархії. У чому полягають їх відмінності?
7. Оцініть недоліки і переваги президентської та парламентської республік.

Теми доповідей, есе

1. Значення виконавчої влади в контексті функціонування державного апарату.
2. Політична організація громадянського суспільства як визначальна функція демократичної держави.
3. Держава як універсальна форма організації суспільства.
4. Особливості функціонування централізованих та децентралізованих унітарних держав: порівняльний аналіз.
5. Роль інституту президенства в контексті політичної системи парламентської республіки.

Література до теми 7

1. Алексеева Т. Современные политические теории. М. : МГИМО, 2007. 464 с.
2. Аристотель. Политика. Афинская полиция / пер. с древнегреч. А. Лосева. М. : Мысль, 1997. 458 с.
3. Грачев Н.И. Государственный суверенитет и формы территориальной организации современного государства: основные закономерности и тенденции развития : монография. М. : Книгодел, 2009. 468 с.

4. Еллинек Г. Общее учение о государстве. М. : Юридический центр Пресс, 2004. 752 с.
5. Ж. Боден. Шесть книг о государстве / пер. с лат. М.С. Бобковой. – М.: Наука, 2000. 412 с.
6. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів вищих навч. закладів / Цвік В.М, Петришин О.В., Авраменко Л.В. та ін.; за ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
7. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. і прим. І. Бурковського. К. : Юніверс, 2000. 504 с.
8. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права : підручник. К. : Кондор, 2005. 262 с.
9. Кирилюк Ф.М. Новітня політологія : навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2009. 564 с.
10. Общая теория государства и права. Ч. 1. Теория государства : учебн. пособие / под ред. М. Н. Марченко. М. : Зерцало, 2001. 408 с.
11. Платон. Держава / пер. з давньогрец. Д. Коваля. К.: Основи, 2005. 356 с.

ТЕМА 8. ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА»

8.1. Формування системного розуміння політики, поняття «політична система»

Політична система суспільства на рівні з економічною, соціальною, правовою та духовною є складовою всієї суспільної системи. Вона виникла в результаті становлення та розвитку в людях соціального тла, тобто не біологічного, не природного, а того, що виникає лише в їх спільному співжитті. Це одна з форм соціального руху матерії та духу, обумовлена життєвими потребами людського суспільства.

Так, першоосновою, істотною ознакою або субстанцією економічної системи є власність, соціально-класової – верства чи група, клас чи каста, до якої належить людина, правової – норми, які регулюють суспільне життя, духовної – формування цінностей та відтворення особистості відповідно до певних цінностей. Щодо політичної системи суспільства, то її першоосновою або істотною ознакою виступає політична / державна влада. Саме механізмом втілення державної політики та влади є політична система.

Поняття «система» можна визначити як певну інтегративну кількість елементів, які утворюють цілісність, мають певну інтегруючу особливість та відповідні внутрішні закони й закономірності. Поняття «система» запозичене з галузі електроніки та кібернетики видатними американськими вченими-політологами Г. Алмондом, Д. Істоном і В. Мітчеллом, які вважали його універсальною одиницею наукового аналізу. До того ця одиниця характеризувала якість та ознаку живих / біологічних організмів. Політична наука розглядає поняття «політична система суспільства» як єдність структури, яку становлять різноманітні соціально-політичні інститути, та політичних процесів, які виражаються в поведінці груп та суб'єктів політики за умови виявлення ними власної їм ролі в забезпеченні стабільності всієї системи.

Поняття «система» до наукового обігу ввів німецький біолог Людвіг фон Берталанфі (1901–1972 рр.) у 20-х роках ХХ ст. на визначення процесу, який відбувається в обміні клітини із зовнішнім середовищем. Берталанфі розглядав систему як сукупність різноманітних взаємозалежних елементів, цілісність, що підтримується взаємодією цих елементів. Система розвивається завдяки тому, що реагує на сигнали зовнішнього середовища та вимоги своїх внутрішніх елементів.

Категорія «політична система» характеризує політичну діяльність, виражає системний характер політики та політичного життя, тому що різноманітні елементи системи, виконуючи свої функції, вступають у взаємовідносини та роблять її динамічною, готовою до змін і водночас перетворюють її на єдиний та цілісний суспільно-політичний організм. У політичній науці побутують різноманітні погляди на тлумачення поняття «політична система» та на сутність цього суспільного феномена. Зокрема прихильники соціологічної теорії обміну вважають політичну систему суспільства інститутом, який забезпечує підтримку стабільності загальних норм і правил щодо процесів обміну. Натомість прихильники конфліктологічної концепції вважають, що політична система суспільства є знаряддям легалізації та ефективного розв'язання конфліктів. Важливим є і такий підхід, коли ряд учених-політологів визначають сутність політичної системи як комплекс взаємодії різноманітних елементів, завдяки яким влада розподіляє існуючі в суспільстві цінності (Д. Істон); як властиву сукупність взаємообумовлених ролей (Г. Алмонд); як результат політичного процесу (К. фон Бойме); як систему державних, суспільно-громадських організацій, виробничих колективів, які задіяні в реалізації влади та державному управлінні (М. Марченко); як інтегративну систему, в якій містяться ідеї, концепції, політичних цінностей і яка складається з організацій та інститутів, норм та принципів, відносин і традицій (Р. Манд, Б. Топорнін, А. Лопатка).

Політична система суспільства, на відміну від решти її складових, виконує важливі суспільні завдання, а саме – забезпечення цілеспрямованості та неперервності, взаємопов'язаності та координації діяльності всіх політичних суб'єктів для досягнення встановленої в суспільстві мети. У політичній системі виробляються політичні ідеї та програми, напрями, які забезпечують необхідні умови для ефективної діяльності всіх підсистем суспільства. Через інститути політичної системи здійснюється політичне управління. Тільки політична система має монополієне право на здійснення влади в кожній державі.

Українська політична наука накопичила певний обсяг наукового знання щодо політичної системи. Так, науковці С. Гелей і С. Рутар сформулювали такі особливості політичної системи:

- політична система має монополію на владу в усьому суспільстві;

- політична система визначає стратегію розвитку для всього суспільства в економічній, соціальній, культурній та зовнішній політиці;

- представляє інтереси керівних соціальних груп або всього суспільства в політичній владі;
- політична система забезпечує власне політичне та державне управління в країні;
- політична система виконує і таку важливу функцію, як стабілізація або ж призводить до дестабілізації суспільного життя;
- політична система формує правову підсистему, а сама функціонує в її межах або ж, у разі порушення норм права, виходить за межі правової держави.

Політична система суспільства сформувалася одночасно з поділом суспільства на класи й появою держави, яка надовго стала історично першим і основним її інститутом. Подальший розвиток цілісної політичної системи став можливим у зв'язку з природним цивілізаційним розвитком та пов'язаним із цим формуванням громадянського суспільства. З'явилися великі соціальні групи (нації, класи), з метою задоволення зростаючих вимог, потреб та інтересів виникають нові політичні інститути: рухи, політичні партії, громадські організації та об'єднання (профспілки, об'єднання промисловців, селянські спілки, молодіжні організації тощо).

У вивченні механізму політичної системи є два основних підходи: інституціональний та системний.

Із середини ХХ ст. використання системного та структурно-функціонального методів аналізу політики, визначення суті політичних відносин відкрило широкі можливості формування теорії політичної системи. Тоді в США та низці країн Європи поява таких методів та підходів до аналізу політики, політичних відносин, політичних процесів та явищ, визначення політичної системи та її сутності викликала своєрідний протест соціологів та політологів. З позицій **біхевіоризму** вважалося, що політика – це дія людей у політичному житті, а не різні види політичних інститутів та владних структур, через які діють люди, і, по-перше, розглядали політичну поведінку особистості, соціальних спільнот – основний об'єкт політики; по-друге, для розкриття суті і змісту політичної діяльності особистості, соціальної спільноти широко використовувалися статистичні та кількісні формулювання; по-третє, розроблялися теорії, здатні з'ясувати, розкрити суть політичних подій, явищ, їх зміст, напрям та ін. Для дослідження політики, політичних відносин, визначення і розкриття суті понять політичної системи в межах поведінкового підходу широко використовуються системний, інституціональний та структурно-функціональний підходи.

Інституціональний підхід дає можливість розглядати політичну систему як сукупність державних і недержавних інститутів, соціальних і правових норм, за допомогою яких реалізуються політико-владні відносини. Предметом дослідження є уособлені, організаційно оформлені центри влади: держава, політичні партії, суспільні, громадські об'єднання і підпорядковані їм структури, а також норми, що регулюють діяльність таких інститутів і взаємодії між ними. Інституціональний підхід дає можливість детально вивчати окремі компоненти – організації, їх виникнення, розвиток, функціонування. Політична поведінка аналізується у тісному взаємозв'язку з існуючими політичними інститутами – установами і різними закладами. Основними елементами структури політичної системи у прихильників інституціоналізму є держава, політичні партії, суспільні, громадські організації і рухи. Проте не розглядалися, не аналізувалися неінституційні форми взаємодії (діяльність особи, малі соціальні групи, різноманітні об'єднання і групи інтересів, групи тиску та ін.). За таких умов політична система як цілісність втрачає своє значення.

Із середини ХХ ст. з метою подолання правової та інституціональної обмеженості у визначенні суті і змісту політичної системи, всебічного розкриття змісту і механізму політичної діяльності, функціонування всіх компонентів і ланок політичної сфери в науці про політику стали застосовувати системний і структурно-функціональний методи.

Уперше системний метод для вивчення суспільства, політичної сфери застосував американський політолог і соціолог Т. Парсонс. Запозичуючи ідею системи з біології, він теоретично обґрунтовує концепцію соціальної системи, визначає чотири основні функціональні компоненти соціальної системи, які забезпечують збереження і виживання будь-якої системи:

1. Основним предметом аналізу соціальної системи є не інститут, а соціальна взаємодія між індивідами і групами, які здійснюють певні політичні ролі.

2. Політична взаємодія орієнтована на авторитетний розподіл цінностей в суспільстві, причому так, щоб досягти балансу інтересів і зберегти системи як єдину цілісність.

3. Основними функціональними елементами політичної системи є: адаптація, досягнення мети, інтеграція, дотримання збереження моделі.

По-перше, адаптація – специфічний різновид взаємодії політичних суб'єктів із середовищем, внаслідок і в ході якого відбувається

пристосування вимог і потреб суб'єктів до навколишнього середовища відповідно до умов здійснення його політичних функцій. Функцію адаптації в соціальній системі забезпечують і економічні відносини. По-друге, досягнення мети. Функцію досягнення мети забезпечує політика, політичні відносини. По-третє, інтеграція, тобто з'єднання окремих різноманітних, розрізнених компонентів, наявність упорядкованості, безконфліктності відносин між соціальними діячами – індивідами, соціальними спільнотами, організаціями, об'єднаннями, державами та ін. У межах функції інтеграції здійснюється діяльність правових інститутів, владних структур, реалізуються норми, права і звичаї. По-четверте, дотримання моделі соціальної системи. Ця функція сприяє утвердженню і реалізації системи вірувань, моралі, соціалізації (дії сім'ї, інститутів освіти, духовної і матеріальної культур та ін.). Звичайно, функція дотримання моделі соціальної системи діє і взаємодіє відповідно до дій інших функцій соціальної системи.

Системний аналіз дає можливість установити, що будь-яка система, зокрема й політична, визначається тим, що:

- по-перше, поділяється окремо на багато елементів, ланок, компонентів, сфер;
- по-друге, елементи, компоненти, сфери становлять єдине ціле;
- по-третє, система має межі.

Головними при системному аналізі є не інститут і його функції, а соціальна взаємодія між індивідами і верствами, які здійснюють певні політичні ролі. Політичне життя є функціонуючою системою, тобто між багатоманітними аспектами політики і політичними явищами існує відносно стабільний взаємозв'язок. Політична система орієнтована на авторитетний розподіл цінностей в суспільстві, причому так, щоб досягти балансу інтересів і зберегти систему як єдину цілісність. Кожний суб'єкт політичної системи прагне реалізувати свої інтереси за допомогою механізму політичної влади, але робить це в контексті системної інтеграції. Саме тому сутність політичної взаємодії між індивідами, соціальними спільнотами, організаційними структурами полягає в забезпеченні досягнення спільної мети. Досягнення спільної мети політичною системою відбувається в умовах, коли різні політичні суб'єкти переслідують протилежну мету, коли існує реальна нерівність контролю за політичними ресурсами, засобами і в розподілі політичного впливу. Взаємодія політичних впливів, складність компромісів між вимогами різних соціальних спільнот і обумовлює спільну мету, а спільний інтерес усуває можливість довільного, стихійного формування спільної мети.

Системна теорія поділяє процеси взаємодії суб'єктів політичних відносин на три цикли або стадії: введення (вхід), конверсія (перетворення) і вихід (виведення). Аналіз політичних дій ставить за мету з'ясувати обмін, дію політичних подій, явищ, що відбуваються в межах політичної системи, в політичній сфері, встановлює дію механізму, що забезпечує реалізацію суспільних проблем, задоволення потреб людей, уникає соціальних конфліктів і забезпечує динамізм і постійність самої політичної системи, стабільність суспільства. Вхід (введення) – це практично будь-яка подія, явище, що стосується політичної системи, є зовнішнім, впливає на систему і здатне її змінити. Конверсія (перетворення) – це процес підготовки і реалізації політичних проблем, потреб та інтересів людей, а на вихід (виведення) подаються імпульси різного роду (вимоги). Вимоги, що спрямовуються на адресу владних структур і служать сигналом про наявність у суспільстві певних потреб. Вимоги є не що інше, як відображення думки про правомірність або неправомірність, справедливість або несправедливість рішень владних структур, пов'язаних з розподілом суспільних благ і використанням суспільних ресурсів та ін. Крім вимог, у політичну систему входить багато різноманітної інформації: сподівання, надання переваг тим чи іншим потребам, подіям, ціннісні настанови, настрої тощо.

8.2. Структура та функції політичної системи

Політична система виникає під час поділу суспільства на класи та появи держави як політичного інституту. У процесі еволюції державно організованого суспільства вона все більше ускладнювалася та розгалужувалася. Тому структура, механізм її функціонування завжди мають конкретно-історичний характер, зумовлені рівнем економічного, соціального, духовного розвитку суспільства та іншими чинниками.

Процес становлення політичних систем обумовлений низкою змінних:

- зміною способу виробництва (зміною форм власності тощо);
- зміною в соціально-класовій структурі суспільства;
- політичною поляризацією суспільства (спочатку переважала економічна поляризація);
- збільшенням чисельності суб'єктів політики;
- зростанням робітничого руху і створенням буржуазних політичних партій, рухів тощо;

– загальногуманітарним прогресом, пов'язаним з роллю ЗМІ, преси, мистецтв тощо;

– зростанням ролі ідеології – світської і релігійної;

– глобалізацією проблем, що стоять перед людством.

Слід розглянути основні елементи структури політичної системи суспільства:

– політична влада, тобто здатність, право і можливість політичних суб'єктів приймати рішення, здійснювати вирішальний вплив на діяльність і майбутність окремих людей та їх об'єднань;

– політичні відносини – взаємовідносини політичних суб'єктів з приводу набуття, використання і перерозподілу політичної влади;

– політична організація суспільства, яка визначається як система інститутів, у межах яких відбувається його політичне життя;

– політична культура, тобто сукупний показник рівня, характеру і змісту політичних знань, оцінок, навичок та дій громадян.

Політичні відносини як один з основних елементів політичної системи формуються в суспільстві щодо завоювання та здійснення політичної влади. Вони можуть бути:

– міжкласовими, внутрішньокласовими, міжнаціональними та міждержавними;

– вертикальними відносинами у процесі здійснення влади між політичними організаціями (державою, партіями, трудовими колективами);

– відносинами між політичними організаціями та установами (адміністрацією, інститутами).

З політичних відносин виростає політична організація суспільства, охоплюючи його стабільні політичні організації та установи, які здійснюють політичну владу. Їх поділяють на три види:

– власне політичні організації (держава, політичні партії, політичні рухи);

– політизовані організації (народні рухи, профспілки);

– неpolітичні організації (об'єднання за інтересами).

Визначальним елементом політичної організації суспільства, її ядром є держава з усіма її складовими: законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, збройними силами. Будучи головним інститутом політичної системи, держава здійснює управління суспільством, охороняє його економічну, соціальну і культурну сфери.

Політична система є необхідною сукупністю різнопорядкових елементів, об'єднаних сферою політичного життя. Ускладненість суспільства призводить до складної та більш функціональної політичної системи.

Життєдіяльність та сила впливу політичної системи на розвиток суспільства виражається у її функціях – постійно поновлюваних напрямках діяльності політичної системи. Функції визначають специфіку політичної системи, її завдання як підсистеми суспільства і як самостійно інтегрованої системи, що прагне до самозбереження і саморозвитку.

Можна виділити такі основні функції політичної системи.

– Функція забезпечення цілісності громадянського суспільства. Політична система впливає на розвиток усього суспільства, коригує цілі розвитку, засоби та механізми управління, політико-правові принципи та норми.

– Політико-владна функція полягає в тому, що політична система суспільства має можливість формувати, підтримувати та захищати діяльність політичної влади як суспільної цінності. Ця діяльність політичної системи є визначальною, оскільки від способу функціонування влади (демократична чи тоталітарна) залежить ефективність її функціонування.

– Функція національної або народної інтеграції. Держава, політичні рухи і партії, суспільно-політичні організації, об'єднані поміж собою розв'язанням національних проблем.

– Функція управління. Система органів становить апарат управління суспільством.

– Функція демократизації суспільства.

– Функція організації й упорядкованості політичного життя.

Вітчизняний автор М. Юрій виділяє такі функції сталої політичної системи:

– політичне керівництво суспільством, зокрема визначення стратегічних завдань і перспектив суспільного розвитку;

– консолідація суспільно-політичного ладу на базі цінностей, ідеалів, символів;

– регулятивна – вироблення певних правил поведінки, дотримуватися яких зобов'язані суб'єкти політики;

– мобілізація ресурсів: ця функція покликана забезпечити максимальне використання ресурсів суспільства для здійснення поставлених завдань;

– функція розподілу матеріальних і духовних цінностей тощо.

Таким чином, широкий спектр функцій політичної системи суспільства свідчить як про складність, так і про розгалуженість функціонування у суспільстві. Ці можливості сприяють поглибленню саморозвитку цих систем, подальшій самоорганізації та розвитку політичної культури суспільства.

Питання для самоконтролю

1. З яких структурних елементів складається політична система суспільства?
2. У чому полягає специфіка використання інституційного підходу при дослідженні феномену політичної системи суспільства?
3. На реалізацію яких функцій, відповідно до теорії Т. Парсонса, спрямована політична система суспільства?
4. Обґрунтуйте значення соціальної взаємодії в контексті функціонування політичної системи.
5. Поясніть структуру процесу взаємодії суб'єктів політичних відносин. Розкрийте значення ефективної реалізації функції політичного рекрутування в контексті демократичної політичної системи.

Теми доповідей, есе

1. Критерії оцінки характеру функціональності демократичної політичної системи.
2. Особливості використання системної теорії при дослідженні взаємодії суб'єктів політичних відносин.
3. Причини становлення сучасних політичних систем.
4. Особливості реалізації дистрибутивної функції політичної системи як фактор оцінки ефективності внутрішньої політики держави.
5. Чинники реалізації пріоритетних функцій політичної системи.

Література до теми 8

1. Алексеева Т. Современные политические теории. Москва: МГИМО, 2007. 464 с.
2. Истон Д. Категории системного анализа политики. Политология: хрестоматия / сост.: М. Василик, М. Вершинин]. Москва Гардарики, 2000. С. 319–331.
3. Кирилюк Ф. М. Новітня політологія: навч. посіб. – Київ: Центр учбової літератури, 2009. 564 с.
4. Мухаев Р. Теория политики. Москва: Юнити-Дана, 2005. 624 с.
5. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: учебн. пособие. Москва: Аспект Пресс, 2002. 537 с.
6. Теория политики: учебн. пособие / под ред. Б.А. Исаева. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 464 с.

ТЕМА 9. ТИПОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

9.1. Критерії класифікації політичних систем

Політична система – це цілісна сукупність державних і недержавних політичних інститутів, правових і політичних норм, взаємовідносин політичних суб'єктів, засобом яких здійснюється влада і управління суспільством.

Політична система хоч і є сталим утворенням, однак в умовах різних суспільств та держав історично формуються специфічні типи та види політичних систем. Їхнє формування визначається різноманітними критеріями.

– Основні характеристики політичної системи, які формують критерії типологізації політичної системи, такі:

- структура політичної системи;
- умовний поділ політичної системи на підсистеми;
- функції політичної системи;
- характер взаємодії політичної системи із середовищем (відкриті і закриті);
- тип політичної культури і її вираження у формах організації влади (англо-американська, континентально-європейська, тоталітарна, доіндустріальна, частково індустріальна);
- орієнтація на стабільність або зміни (традиційні, модернізовані демократії, тоталітарні);
- характер і способи налагодження відносин влади, суспільства й особистості;
- участь громадян у політичному житті (соціальна основа).

Основними напрямками аналізу політичної системи є:

- дослідження інституціональних та неінституціональних елементів і відносин, легальних і прихованих елементів і функцій, характеристик, які формують ставлення суспільства до його політичного устрою;
- уточнення уявлень про систему, її простір, оточення і про межі розподілу систем, тобто про соціальні, ідеологічні, культурні, економічні, правові явища і процеси і ту межу, за якою вони стають політичними;
- визначення основних елементів політичної системи: вертикальних структур інститутів, горизонтальних рівнів влади та компетенцій, а також відносин між суб'єктами влади: з'ясування функціо-

нальних зв'язків, тобто встановлення, чи є процес (або явище) функцією іншого процесу (явища);

– дослідження динаміки напряму й інтенсивності зміни її специфічних ознак і тенденцій, що дозволяють розробити прогнози щодо розширення або звуження системи, зміни правил формування її відносин з оточенням.

Політична система виконує властиві їй функції ефективно чи неефективно. Ефективною вважаємо політичну систему тоді, коли інститути влади здатні забезпечити повне виконання прийнятих рішень з досягнення суспільної та політичної мети на конкретному історичному етапі свого розвитку. Наприклад, на початку ХХ ст. основними критеріями щодо вимірювання ефективності політичної системи суспільства визначали її здатність забезпечити економічну і військову спроможність, щоб надалі продовжувати завоювання колоній, впливати на розподіл на свою користь ринків збуту і знаходження дешевих сировинних джерел, нехтуючи суспільними потребами націй, народів і політичних партій. А вже наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. найважливішим загальноновизнаним критерієм стала спроможність політичної системи створювати необхідні умови для забезпечення стандартів життя, які б забезпечували щасливе існування людей у цивілізованому світі.

Критеріями ефективною здатності політичної системи наразі стали такі показники: забезпечення економічного зростання, досягнення цивілізованих соціальних стандартів, дотримання та гарантування прав і свобод людини і громадянина, сучасний геополітичний рівень держави. Більш широко вони поділяються на такі:

– економічні, що відображають обсяг зростання таких важливих показників, як валовий внутрішній продукт на душу населення, щорічні темпи зростання, індекс економічної свободи та доходної частини державного, місцевих бюджетів та їх соціальна спрямованість (важливо для аналізу розвитку соціальної держави);

– соціальні, що відображають ступінь зростання соціальної рівності, забезпечення встановлених державою на певний час стандартів оплати праці, соціальної допомоги незахищеним верствам населення, надання послуг у сфері освіти, охорони здоров'я та виплати пенсій;

– правові, що відображають встановлення відповідності національного законодавства існуючим міжнародним стандартам щодо забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина, дотримання сучасних механізмів парламентського, судового та громадського контролю за найважливішими сферами життя і праці людей, якість надання послуг судовою та пенітенціарною системами;

– геополітичні, що забезпечують досягнення лідируючих позицій держави у військовій, економічній, технологічній та культурній сферах глобалізованого світу;

– інтеграційні, що забезпечують сучасний та необхідний ступінь інтеграції у глобальні та регіональні міжнародні організації та інституції (НАТО, ЄС, МВФ, СОТ та ін.).

До факторів ефективності також відносять і такі умови, за яких політична система суспільства досягає зростання економіки, гарантує захист прав і свобод громадян, діє на міжнародній арені як конкурентоспроможна держава у провідних сферах глобального світу. Тому факторами забезпечення ефективності політичної системи на сучасному рівні розвитку вважають:

– наявність збалансованого механізму стримувань та противаг у державній владі, що передбачає конкретні межі компетенції між такими її інститутами, як глава держави, парламент, уряд та судова система;

– закріплення та гарантування конституційних норм, які встановлюють незалежний статус національного банку та забороняють збільшення видаткової частини державного бюджету, не збільшуючи натомість її прибуткової частини;

– забезпечення реального рівня місцевого самоврядування через упровадження децентралізації державної влади;

– демократичну структуру партійної системи, формування конкурентоспроможних стабільних політичних партій;

– чітке розмежування адміністративної та політичної компетенції, формування спроможного та відповідального апарату державної служби та державного управління;

– правове забезпечення діяльності засобів масової інформації та комунікації; надання правового статусу лобізму;

– створення дійових механізмів розвитку прямої демократії.

9.2. Командна, змагальна, соціопримирювальна політичні системи

Політичні системи різних суспільств мають свою специфіку та класифікуються за ключовими ознаками. У політичній науці виділяють декілька моделей політичних систем: командну, змагальну та соціопримирювальну. Кожна з означених моделей може мати декілька модифікацій і не існує в «чистому» вигляді. Виділимо ознаки кожної з них.

Командна політична система:

– інтеграція, за якої реальне об'єднання та взаємодія структур політичної системи відбуваються еволюційно, а не шляхом централізації та тиску «зверху»;

– політичні відносини (боротьба і співробітництво) мають природний характер, складаються поступово, а не в результаті прийняття політичних рішень;

– ліквідація автономії єдиного центру в прийнятті рішень на місцевому рівні;

– протистояння наявному політичному плюралізму;

– командний стиль в управлінні сферам життєдіяльності суспільства;

– повне знищення політичної опозиції;

– виключна роль партійно-державного вождя, що призводить до культу його особистості;

– пониження політичного статусу громадян, всебічне обмеження їхніх прав і свобод;

– відсутність розподілу та балансу влад;

– переважання примусових та силових методів управління суспільством.

Командна політична система має давню історію. Вона була властива правлінням фараонів у Єгипті, пануванню тиранії у Греції та імператорів у Римі, абсолютних монархів за феодалного ладу, характеризує і сучасні тоталітарні та авторитарні системи. Відповідно до панівної ідеології тоталітарних систем командними також вважають комунізм, націонал-соціалізм та фашизм.

Командні системи ще існують в Азії та Африці. Історичний досвід доводить, що командні системи можуть бути добре пристосованими в суспільствах для виконання проміжних завдань, проте наприкінці помітно гальмують суспільний прогрес (це доводить приклад соціалістичних країн).

Змагальна політична система:

– наявність політичного плюралізму;

– налагодження механізмів впливу на державну владу центрів прийняття політичних рішень безпосередньо через так звані групи тиску;

– наявність у державі декількох центрів прийняття політичних рішень;

– визнання та забезпечення рівності та гарантії прав людини і громадянина, громадських об'єднань у суспільстві;

- примус як такий не виключається, але вже й не є основним ресурсом в управлінні;
- наявний зв'язок політичної системи суспільства і саморегуляції відносин в економіці, соціальній сфері, царині духовного життя;
- захист встановленого конституційного ладу;
- забезпечення ставлення до права як до суспільної цінності тощо.

Утвердження цієї системи найбільш яскраво проявило себе за капіталістичних умов, де пріоритетами є природні права людини, вільні конкуренція та товарообмін.

Соціопримирювальна політична система:

- пріоритетність соціальних проблем у політичних цілях і стратегіях;
- забезпечення компромісів у суспільно-політичних відносинах;
- професіоналізм політичного управління;
- утвердження політичного плюралізму, який певним чином обмежує панівні групи в застосуванні добровільних узгоджень сторін, поступок, консенсусу;
- адекватний рівень політичної культури суспільства;
- уведення певних обмежень щодо власності, розподілу прибутків, свободи домовленостей (насамперед щодо продажу робочої сили) з метою досягнення соціального миру;
- високий рівень захисту прав людини тощо.

Справжня соціопримирювальна система складається лише за умов високого рівня економічного розвитку, вдосконалюється у відносинах переходу людей та соціальних груп від конфронтації та протистояння до співробітництва.

Вищенаведена класифікація є достатньо умовною, оскільки властивості політичних систем не є абсолютними. У кожній політичній системі можуть міститися ознаки інших систем. Так, ознаки командної системи можуть бути присутніми певною мірою в решті політичних систем.

Серед існуючих класифікацій політичних систем досить розповсюдженою є їх класифікація за політичним режимом, яка ґрунтується на застосуванні характеру та засобів взаємодії між владою, суспільством і особистістю. За цим критерієм виділяють тоталітарні, авторитарні та демократичні політичні системи.

Для тоталітарної політичної системи характерне тотальне (повне) підкорення особистості та суспільства владі, регламентація та контроль державою всіх сфер життя людей.

Авторитарна політична система базується на повній одноосібній владі керівника або групи осіб при додержанні окремих елементів громадянських, економічних і духовних свобод громадян.

Демократична політична система забезпечує цілковитий пріоритет прав людини і громадянина, публічний контроль суспільства над владою.

Жан Блондель – французький політолог, розрізняє політичні системи суспільства за змістом та формами управління. Відповідно, він виділяє п'ять їхніх різновидів:

1. Ліберальні демократії. У політичних системах такого виду прийняття політичних рішень орієнтоване, перш за все, на цінності власності, свободи та індивідуалізму.

2. Комуністичні системи / авторитарно-радикальні, які у своїй діяльності орієнтовані на цінності соціальної справедливості та рівноправності.

3. Традиційні політичні системи, які орієнтовані на олігархію та нерівномірний розподіл соціальних статусів та економічних ресурсів.

4. Популістські політичні системи переважають у країнах, що розвиваються. У своїй діяльності вони орієнтуються на авторитарні методи управління та переважання рівності у розподілі благ.

5. Авторитарно-консервативні політичні системи мають у суспільстві такі цілі: обмеження політичної участі громадян, збереження соціальної та економічної нерівності населення.

У західній політичній науці загальноновизнаною вважається типологія політичних систем Г. Алмонда. Американський політолог виокремив її за типом політичної культури суспільства та розподілом політичних ролей учасників політичних процесів. Г. Алмонд визначає чотири типи політичних систем: європейсько-континентальну, англо-американську, доіндустріальну та частково індустріальну, тоталітарну.

Англо-американська політична система (Великобританія, США) характеризується високим ступенем поділу політичних ролей та функцій, які виконують учасники політичних процесів: держава, політичні партії, різноманітні групи інтересів та ін. Вплив політичної влади розподілений між структурами політичної системи. Сама ж політична система суспільства функціонує в однорідній культурі, що орієнтована на захист загальних ліберальних цінностей: безпеки, власності та волі.

Європейсько-континентальна політична система (функціонує в країнах Західної Європи) характеризується різноманітністю політич-

ної культури, наявністю в національних культурах суперечних орієнтацій, ідеалів та цінностей, властивих класам, етносам, групам та політичним партіям. Через це розподіл політичних ролей та функцій здійснюється не в масштабах суспільства, а всередині якоїсь групи або цілого класу. Однак багатоманітність субкультур не заважає досягненню згоди в суспільстві, оскільки існує загальна культурна основа життя – ліберальні цінності суспільства.

Для доіндустріальних та частково індустріальних політичних систем характерна змішана політична культура. До неї входять місцеві політичні субкультури, основу яких становлять цінності племені, роду, клану, громади. Через це досягти в ній згоди та компромісу, не застосовуючи насильство, майже неможливо. Звідси – інтеграція такого суспільства з використанням насильства забезпечує концентрацію влади і її впливу в руках дуже вузького кола людей.

Для тоталітарних політичних систем властивий пріоритет класових, національних або релігійних цінностей. Тут влада концентрується в руках однієї монополюючої владарюючої політичної партії або групи осіб та контролює все суспільство і кожного індивіда.

Існують також інші типології політичних систем, та вони менш поширені. Наприклад, типологія на основі характеру відносин політичної системи із зовнішнім середовищем:

Перший – закриті політичні системи, які мають вузьке коло зв'язків із зовнішнім середовищем, зазвичай вони є несприйнятливими до цінностей інших систем та самодостатніми для свого функціонування. Ресурси розвитку містяться всередині цих систем.

Другий – відкриті політичні системи; на відміну від першого типу вони активно обмінюються ресурсами із зовнішнім середовищем та активно засвоюють цінності інших систем. У своєму розвитку відкриті системи є рухливими та динамічними.

У сучасній західній політичній науці виокремлюють і такі типи політичних систем суспільства:

- громадянські та військові;
- консервативні й такі, що трансформуються;
- відкриті й закриті (в основу покладено глибину зв'язків із зовнішнім середовищем);
- завершені й незавершені (основним критерієм є присутність усіх складових);
- мікроскопічні та макроскопічні, глобальні;
- традиційні та модернізовані;
- тоталітарні, авторитарні, демократичні політичні системи.

9.3. Політична система сучасної України

Для типу держав, якою була Україна на момент проголошення незалежності, пріоритетним і тоді, і тепер залишається фактор політичних перетворень, формування політичної довіри і політичної мобілізації мас. Попри певні позитивні зміни демократичного характеру, які були здійснені в першій половині 1990-х рр. політична система України виявилася неефективною стосовно розв'язання завдань політичного, економічного і соціального характеру. Причини такого стану були:

- неспрацювання визначеного Конституцією України механізму стримувань і противаг функціонування владних структур – звідси неефективність їхньої діяльності і втрата довіри з боку громадян;
- незабезпеченість принципу верховенства закону у всіх сферах суспільного життя;
- несформованість нової політичної еліти і її невідповідність до вирішення загальнодержавних завдань.

Інституціональні особливості політичної системи України складаються як історично, так і під впливом факторів, що змагаються в суперечливому суспільно-трансформаційному процесі. Систему політичних інститутів сучасної України характеризують такі риси:

- хитка рівновага політичної системи, її податливість у бік нестабільності та конфліктів між основними політичними акторами, в тому числі в структурі державного апарату та між різними регіонами;
- поки що низькі темпи соціальних процесів і недостатня готовність до сприйняття соціальних новацій; багато в чому це пояснюється молодістю системи, майже відсутністю традицій і досвіду самостійного функціонування держави. До того ж історичні традиції державного суверенітету практично не пов'язані із сучасними проблемами суспільства;
- централізованість з елементами регіоналізації та децентралізації політичної системи України; система не здійснює повного комплексу функцій, необхідних для забезпечення сталого розвитку суспільства;
- властивість ознак «перехідної» правової системи – від неправового до правового типу політичної системи, в якій методи нормативного правового регулювання переважають над методами безпосереднього використання цільових актів органів політичної влади.

І все ж для більшості населення політична система здебільшого є легітимною і водночас такою, що діє в умовах надзвичайної сус-

пільної ситуації. Причому надзвичайність обставин поки що характеризує всі сфери суспільства:

- природне (фізичне й біологічне) середовище, промисловість і сільське господарство, де ще панують нераціональні моделі природокористування, внаслідок чого значних втрат зазнає загальний генофонд народу;

- економіка має перекис у бік деградації структур відтворення життєдіяльності соціуму;

- сфера культури, передусім освіти, не забезпечує повноцінного відтворення загальної культури, не відповідає прогресивним стандартам та потребам прискороного соціального розвитку; спостерігається подальша ерозія масової «практичної моралі», перебування людей у ситуації «культурного шоку», пов'язаного зі швидкими змінами панівних офіційних міфів і відсутністю чіткої національної ідеї;

- неформована система ефективних відносин України з іншими державами і міжнародним співтовариством.

Особливістю політичної системи сучасної України є також перехід до впровадження консенсусної моделі вирішення соціальних конфліктів, миролюбність і неагресивність, неформованість власної системи забезпечення національних інтересів.

Політична система України поки що не здатна забезпечити зростання рівня і якості добробуту основних верств населення.

Політична система України є світською, на відміну від атеїстичної або релігійної.

Серед негативних рис розвитку української демократії перехідного періоду можна назвати значну чисельність та розпорошеність партійно-політичних сил, які не мають авторитету та вагомої підтримки електорату, низький рівень політичної культури владної еліти, правовий нігілізм, вибіркове застосування законів та їхню недосконалість, масштабну й тотальну корупцію в органах державної влади, політичну індиферентність і пасивність переважної більшості громадян, відсутність консолідованої політичної нації, згуртованої навколо спільної національної ідеї.

Потрібно підкреслити, що політична система суспільства як система суспільних інтересів, її складових частин є однією з найважливіших атрибутивних ознак народу як суб'єкта політичного процесу. Для політичної системи життєво важливо постійно адаптуватися до інтересів народу, підпорядковувати їх своїм інтересам, досягати певного консенсусу інтересів народу і власне інтересів політичної системи, відповідати на сподівання народу.

Політичний конфлікт в Україні 2013–2014 рр., однією з причин якого стала повна деформація політичної системи, зокрема функцій її інституційної підсистеми, засвідчив, що в державі нагальною є проблема ефективності механізмів інкорпорації політичного класу та повноцінності політичних інститутів, функції яких здебільшого спотворені, що й спричинило колапс системи державного управління і поглибило політичне відчуження. Перехід до парламентсько-президентської системи відповідно до конституційної реформи 2004 р. не розв'яже цю проблему сам по собі. Ця модель за відсутності процесуальних законів і зміни ціннісних підходів до формування і функціонування органів державної влади та їх політичної відповідальності хоча й знижує рівень суб'єктивізму у політичному процесі, проте містить значно більше ризиків для підтримки динамічної політичної стабільності, ніж конституційна модель 1996 р., а її ефективність зумовлена тим, наскільки дійовою буде інституційна підсистема.

Питання для самоконтролю

1. За якими критеріями можна типологізувати політичні системи? Наведіть приклади.
2. До якої моделі політичної системи належать такі ознаки, як відсутність поділу влади, усунення політичної опозиції та переважання силових методів управління?
3. Розкрийте сутність та характерні риси змагальної моделі політичної системи.
4. У чому полягають характерні риси політичних систем країн ліберальної демократії?
5. Поясніть різницю між європейсько-континентальною та англо-саксонською типами політичної системи.
6. Оцініть ефективність вітчизняної політичної системи за економічним та правовим критеріями.

Теми доповідей, есе

1. Шляхи оптимізації сучасної демократичної політичної системи України.
2. Змагальна та соціопримирювальна моделі політичної системи: порівняльний аналіз.
3. Політична культура суспільства як критерій типологізації політичних систем.

4. Ефективність функціонування механізму стримування і противаг в умовах сучасної України.

5. Недоліки і переваги європейсько-континентального типу політичної системи.

Література до теми 9

1. Гаврилов Н.В. Политология. Дрогобич, 2006. 164 с.
2. Даль Р.А. Полиархия. Участь у политическом житті та оппозиция / пер. з англ. О.Д. Білогорського. Харків: Каравела, 2002. 216 с.
3. Истон Д. Категории системного анализа политики. *Политология: хрестоматия* / сост.: М. Василик, М. Вершинин. Москва: Гардарики, 2000. С. 319–331.
4. Лібералізм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2002. 1126 с.
5. Мухаев Р. Теория политики. Москва: Юнити-Дана, 2005. 624 с.
6. Щедрова Г.П., Щолокова Г.В., Ключник Р.М., Перфільєва А.О., Медяник В.Ю. Політичні конфлікти та кризи: мобілізаційні чинники громадянської активності: монографія / за ред. Г.П. Щедрової. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2019. 200 с.
7. Політологія / за ред. М.І. Панова, Л.М. Герасіна, В.С. Журавського та ін. Київ: ІН Юре, 2005. 520 с.
8. Эндрейн Ч.Ф. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования / пер. с англ. Москва: Весь Мир, 2000. 320 с.
9. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор: учебн. пособие. Москва: Аспект Пресс, 2002. 537 с.

ТЕМА 10. СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

10.1. Поняття політичного режиму. Структура політичного режиму

Політичний режим – наукова категорія, що донедавна існувала в науці про державу і право і мала тісний зв'язок з такими категоріями, як «форма державного устрою» та «форма правління». У юридичній науці політичний режим вважають сукупністю засобів та методів щодо забезпечення здійснення державної влади. У сучасній політології поняття «політичний режим» та «політична система суспільства» пов'язані між собою й розглядаються у зв'язку з особливостями становлення, розвитку і функціонування політичних систем, хоча їх співвідношення викликає розбіжності. Політичний режим і політичну систему суспільства розглядають як синонімічні поняття, іноді поняття політичного режиму при цьому зовсім не виділяють, а в деяких випадках політичну систему і політичний режим аналізують як різні поняття. Тому дати універсальне визначення поняттю «політичний режим» важко.

Політичний режим – це спосіб функціонування та взаємодії основних інститутів політичної системи суспільства. Поняття «політичний режим» включає в себе такі ознаки:

- ступінь і характер здійснення влади;
- механізм формування та функціонування влади;
- відносини влади і суспільства;
- роль та значення неполітичних організацій;
- зміст заборон у суспільстві;
- роль ідеології в суспільстві;
- характер функціонування інституту політичного лідерства;
- співвідношення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина;
- місце політичних партій та ЗМІ у суспільстві;
- роль політичної поведінки суб'єктів політики;
- збалансованість законодавчої, виконавчої та судової влад;
- місце та роль примусових структур у суспільстві.

Політичний режим (з франц. *regime*) – державний суспільний устрій, спосіб правління. Режим означає функціонування політичного

життя, що утворюється в результаті взаємодії політичних суб'єктів у системі владарюючих політичних владних інститутів, структур, політичних відносин та відповідній взаємодії людини і суспільства. Політичний режим здійснюється завдяки сукупності методів та засобів, що визначають спосіб здійснення влади. Вони склалися стосовно державної влади та суспільства як найбільш показові та відображають становище прав і свобод громадян, ставлення владних структур до правових основ діяльності, державних норм та ідеологій, рівня політичної культури суспільства. Видатний французький політолог Моріс Дюверже визначив політичний режим як певне поєднання системи політичних партій, способу голосування, одного або декількох типів прийняття рішень, однієї або декількох структур груп тиску.

Загальноновизнаним у європейській політичній науці вважається визначення політичного режиму Жана-Луї Кермонна – професора паризького Інституту політичних наук, який розумів під політичним режимом сукупність елементів ідеологічного, інституціонального та соціального порядку, що сприяє формуванню політичної влади певної країни на певний період. Жан-Луї Кермонн уточнив формулу політичного режиму, наведену Морісом Дюверже, включив у його зміст принцип легітимності, структуру інститутів, партійну систему, форму та роль держави. Важливим аспектом також є й те, що політичний режим відображає рівень взаємовідносин громадянського суспільства і політичної влади.

Політичний режим визначається способами організації та процедурами інститутів влади та безпосередньо здійсненням влади; стилем прийняття соціально-політичних рішень; взаємодією політичної влади та громадян. Якщо в політичному курсі держави чітко відображена мета та завдання розвитку, то в політичному режимі відображаються спосіб, методи та організаційні засоби їх досягнення. Політичний курс відображає політичну мету, тому й має пріоритетне значення перед політичним режимом.

Таким чином, поняття «політичний режим» означає:

- процес діяльності інститутів політичної системи суспільства, взаємодію всіх суб'єктів політичного процесу в структурі політичної системи суспільства;
- способи та механізми розподілу та збалансування політичної влади в суспільстві;
- характер взаємовідносин між політико-владними суб'єктами та невладними інститутами тощо.

Політичний режим є політичним явищем, що створюється в суспільстві та політичній системі органічним поєднанням зусиль

трьох інститутів – політичної організації суспільства, системи прав та свобод людини і громадянина, методів і механізму здійснення політичної влади.

Основними складовими політичного режиму є:

- принцип легітимності або законності;
- структура політичних інститутів;
- політичні партії та суспільно-політичні рухи;
- форма та місце держави у здійсненні влади.

Принцип легітимності (законності) означає відповідність політичної влади цінностям, на яких цей режим базується та які відповідають інтересам, вимогам та потребам громадян і всього населення країни. У практичній площині легітимність (законність) політичного ладу відображається через відповідність його походження та результатів діяльності влади вимогам демократії. Відповідна формула західної плюралістичної демократії створювалася протягом декількох століть. З цього приводу видатний французький політолог Жан-Луї Кермонн зазначав, що політична влада народу, яка здійснюється вільно, відображається більшістю, яка справді поважає права меншості. Тобто демократія є політичною владою більшості, яка поважає інтереси меншості і докладає зусиль для їх реалізації.

В основі будь-якого політичного режиму лежать економіка, політика та ідеологія. Економічною основою політичного режиму є власність на основні засоби виробництва в різноманітних формах. Політичною основою виступає держава, яка виконує законодавчі, виконавчі та судові функції влади, встановлює і підтримує відповідний суспільний порядок. Ідеологічну основу становить система уявлень і цінностей панівного класу та політичної еліти, що сприяє закріпленню у людській свідомості думки про доцільність існуючого устрою. На практиці ж така визначеність проявляється в тому, що держава – головний інститут правлячого класу – по-різному підпорядковує волю всіх елементів соціальної структури. Також клас – носій диктатури – самоорганізується і перетворює свою волю в державну. Такий самовплив і є демократичним методом здійснення влади.

Політичний режим виступає функціональним аспектом політичної системи суспільства, його структуру становлять такі ж елементи, що й елементи політичної системи суспільства. Це, насамперед, політичні інститути – держава зі своєю структурою, політичні партії, громадські організації; а також політичні відносини, норми,

політична культура. Стосовно держави, то йдеться як про структуру, так і про характер відносин між її елементами, способи формування органів державної влади, взаємовідносини держави з громадянами, створення умов для реалізації прав і свобод особистості й громадянина та інше. Політичні партії виступають елементами політичного режиму як певна партійна система. Громадські організації також є елементами політичного режиму як групи тиску. Таке розуміння структури політичного режиму навів відомий французький політолог Моріс Дюверже, це відповідне поєднання системи політичних партій, способу голосування, типів прийняття рішень, структур груп тиску.

Основні ознаки політичного режиму виокремлюються на основі його структурних елементів:

- спосіб, у який відбувається формування органів влади;
- співвідношення в державі законодавчої, виконавчої та судової влади, уряду та місцевого самоврядування;
- стан та роль політичних партій та громадських організацій;
- правовий статус людини та громадянина;
- прийнята в державі законодавча система;
- співвідношення дозволеної та забороненої політичної діяльності;
- рівень розвитку економіки;
- політична стабільність у суспільстві;
- порядок функціонування правоохоронних органів у державі;
- історико-культурні традиції, моральні звичаї ставленні народу до влади.

Найважливішими ознаками політичного режиму є чинні процедури та способи організації установ влади і місцевого самоврядування, стиль прийняття публічних рішень, відносини між державою та громадянином.

Характеристикою політичного режиму також є його легітимність (від лат. *legitimus* – законний). Легітимним є політичний режим, встановлений законним шляхом, і такий, що спирається на закони. Проте на законах можуть ґрунтуватися й диктаторські режими, базовані на пригнобленні мас. Тому існує розуміння легітимності політичного режиму як визнання його народом, що спирається на переконання в тому, що такий режим є найкращим з усіх можливих. Це розуміння легітимності політичного режиму стосується не власне самого режиму, а лише його визнання народом.

10.2. Політичні режими: підходи до типологізації

Практика доводить, що політична наука не лише констатує та актуалізує реальну політику, а й концептуалізує цілі, стратегію і тактику політичного розвитку, використовує нові методологію та методи, засоби аналізу політичної сфери. При цьому використовуються підходи до класифікації, узагальнення та виділення певних політичних аспектів. Класифікація ґрунтується на виокремленні загальної ознаки в єдності з різноманітними явищами дійсності. Наявність багатоманітності властивостей є підставою для класифікації як універсальних взаємозв'язків у суспільно-політичному житті.

Характеризуючи основні риси політичного режиму, виділимо основні підходи до типологізації, а саме: класичний, системний, завдяки якому маємо можливість охопити всі системні ознаки режиму; фрагментарний, за допомогою якого типологізуємо режим за конкретними проявами основних ознак. Згідно з першим підходом до типологізації поділяємо політичний режим на тоталітарний, авторитарний та демократичний.

Тоталітарний режим – це тотальне (лат. *totalitas* – повністю, цілісно) охоплення державним управлінням всіх сфер суспільного життя. Поняття «тоталітаризм» прийшло у філософсько-політичний лексикон у ХХ ст. з наукових праць Дж. Джентіле, а в описанні політики його застосував Б. Муссоліні. Науковці Ф. Хайек, К. Фрідріх, К. Поппер, З. Бжезинський розкрили та пояснили зв'язок тоталітаризму з вченням про етатизм і соціалізм, з існуванням масового суспільства та авторитарної особистості, а також кризою ліберального індустріального суспільства.

Тоталітаризм – це явище ХХ ст., що виникає під час кризи, породженої необхідністю стрімко модернізувати суспільство, в якому маємо, з одного боку, значну частину бідного населення та інтелектуалів-маргіналів, а з іншого – в ньому присутні потужні владні, технічні та психологічні можливості мобілізації мас для виходу з кризи.

Тоталітарний режим характеризує повний контроль держави над усіма сферами життєдіяльності суспільства; монопольне здійснення влади однією політичною партією, повністю підкореною вождеві; єдина ідеологія, поліцейський контроль; мілітаризація суспільного життя та унеможливлення громадянського суспільства; формальне проголошення принципу єдності держави та народу; панування планової або воєнної економіки.

До тоталітарних політичних режимів відносять гітлерівську Німеччину, СРСР часів Й. Сталіна, Камбоджу при Пол Поті, маоїст-

ський Китай, Іран при Р.-М. Хомейні, правлячий режим Талібану в Афганістані. Як правило, тоталітарні режими були комуністичними, фашистськими або нацистськими. Комуністичні режими характеризуються більшою тоталітарністю, оскільки вони ліквідували приватну власність, придушували церкву. Окрім цього, вони базувалися на «привабливих» ідеях інтернаціональної солідарності трудящих і світового комуністичного майбутнього, в той час як фашистські режими впроваджували вищість своєї нації та світове панування.

Авторитарний режим відображає необмежену владу в руках однієї особи або групи осіб, обмеження прав та свобод людини і громадянина. На відміну від тоталітарного режиму, авторитарний вже допускає певні фрагменти демократизму, парламентаризм, економічні свободи, формальну боротьбу політичних партій у суспільстві.

При тоталітарному режимі влада контролює всі сфери життєдіяльності суспільства, маніпулює гаслами єдності з народом, а при авторитарному режимі, вона вже не насаджує ідеологію з метою його мобілізації на виконання державних завдань, не сповідує принцип керівної ролі партії та її ідеології над державними інститутами. До авторитарних політичних режимів належать колишні абсолютні та сучасні монархії в Йорданії, Марокко, Саудівській Аравії; військові диктатури, здебільшого в Латинській Америці; патримоніальні тиранії, де держава є власністю одного клану (певної сім'ї) та здійснює диктатуру одноосібної влади; режими суперпрезидентської влади, поширені в країнах СНД і Близького Сходу.

Демократичний політичний режим характеризується певною сукупністю ознак, протилежних тоталітаризму, як-от: консенсусна політична культура, суверенітет народу, правові гарантії громадянських, культурних, політичних свобод та політичний плюралізм. За формою демократичний режим класифікуємо як президентський, президентсько-парламентський та парламентський; за формою демократії як християнсько-демократичний, національно-демократичний, ліберальний та соціал-ліберальний; за етапами встановлення – демократичний першої хвилі демократизації; демократичний другої хвилі та демократичний третьої хвилі демократизації.

Авторитарно-демократичний режим, або м'який авторитаризм, характеризується сильною президентською владою. Президент наділений правом розпускати парламент, на свій розсуд формувати уряд, змінювати керівників місцевих адміністрацій, проводити структурні зміни в державному управлінні, мати перевагу над законодавчим органом щодо формування судової гілки влади. При цьо-

му правлінні зберігаються та функціонують усі демократичні інститути: парламент, виборча система, партійна система, органи місцевого самоврядування, опозиція та судовий захист прав і свобод людини та громадянина. Такий режим функціонував у Франції за часів президента Шарля де Голля, існує в багатьох країнах Латинської Америки та деяких країнах СНД.

Тип анархо-демократичного режиму передбачає пріоритетність органів представницької влади та місцевого самоврядування над виконавчими органами й широке застосування прямої демократії. Але анархо-демократичному режиму бракує повноти влади, при ньому відсутня система ефективного нормативного врегулювання суспільно-політичних відносин, спостерігається низький рівень адміністративного управління, охлократичні настрої у політичній діяльності.

Тип олігархічно-кланового режиму базується на домінуванні в політичній владі сильних політико-бізнесових та мас-медіа угруповань, які завдяки своїм надприбуткам контролюють усі політичні інститути: партії, громадські організації, парламентські фракції, сегменти інформаційного простору – друковані та електронні ЗМІ. Вони домоглися такого становища не через конкуренцію, а завдяки своєму монопольному становищу в таких секторах економіки як паливно-енергетичний комплекс, торгівля підакцизними товарами та природними ресурсами, державний протекціонізм та негрошові форми розрахунків – бартер, взаємозаліки, векселі.

При класифікації політичних режимів застосовують підхід французького політолога Е. Шилза, який виділяє п'ять типів управління:

- політичну демократію, за якої відбувається значна диференціація функцій та спеціалізація існуючих структур;

- опікунську демократію, основною метою якої є політична демократизація, за якої влада зосереджена в руках бюрократії;

- модернізовану олігархію, яка передбачає відсутність чи формальне існування демократичних інститутів та за якої вся влада належить військовим та бюрократичним клікам, при цьому режим прагне модернізувати економіку;

- тоталітарну олігархію, яка відрізняється високим ступенем впливу держави на всі сторони життя суспільства, надмірною концентрацією влади та мобілізацією всього суспільства на участь у економічному житті;

- традиційну олігархію, яка являє собою династичні чи сімейні режими, що негативно ставляться до змін та схильні зберігати вже існуючий лад.

Свій підхід до типологізації політичних режимів запропонував американський політолог А. Лейпхарт. У своїй теорії він виходив із співвідношення типу виборчої системи та форми правління, на основі чого виділив чотири демократичні режими:

- президентсько-мажоритарний, який панує в США;
- парламентсько-мажоритарний – Австралія, Велика Британія, Канада, Нова Зеландія;
- парламентсько-пропорційний – Австрія, Бельгія, Голландія, Данія, Італія (до 1995 р.), Німеччина, Норвегія, Фінляндія, Швеція;
- президентсько-пропорційний у країнах Латинської Америки.

У політичній науці поряд з класифікацією виділяють мету типології, яка полягає в тому, щоб відобразити узагальнений спосіб сукупності. Таким чином створюється особлива абстракція або тип, що дає можливість відобразити сукупність не в обмежено-загальному вигляді, а в так званому чистому вигляді без зайвих деталей. Класифікацію чистих типів визначають термінами «тип» та «типологія». Ще один термін «ідеальний тип» ввів німецький соціолог Максиміліан Вебер. На його думку, «ідеальний» не означає «досконалий», а лише означає «чистий», «простий». У такому трактуванні світ політики значно багатший. У реальній політиці держави та режими створюють комбіновані типи, що включають у себе елементи більше одного ідеального типу.

У політичній науці сучасні політичні режими поділяються на два типи: демократичні й антидемократичні. Для аналізу політичних режимів деякі політологи використовують якісну шкалу з шістьма об'єктивно можливими режимами:

- тоталітарний режим;
- авторитарний жорсткий;
- авторитарно-демократичний режим;
- демократично-авторитарний режим;
- розгорнуто-демократичний режим;
- анархо-демократичний режим, що переростає в тоталітарний або авторитарний жорсткий режим.

За теорією іспанського політолога Хуана Лінца, недемократичні режими в сучасному світі поділяються на два типи: тоталітарні й авторитарні. Концепція тоталітаризму привнесена як така з 50-х років ХХ ст., коли ще була жива пам'ять про нацистську Німеччину і фашистську Італію. Тоді американські політологи, які здебільшого представляли європейських емігрантів, почали розробляти концепцію тоталітарних політичних і державних систем та структур.

У сучасних умовах проблематика типологізації політичних режимів зазнає подальшого розвитку та уніфікації. Виділяється вже чотири типи політичних режимів: авторитарний, ліберально-демократичний, демократичний, тоталітарний. Кожний із цих політичних режимів має свої ознаки та властивості, які й відрізняють їх один від одного.

10.3. Трансформації політичних режимів

Трансформації – перетворення політичних режимів, що відбувається у напрямках переходу від тоталітарного та авторитарного до демократичного. Від проявів авторитаризму не застраховані навіть країни з розвинутими демократичними механізмами державної влади, високим рівнем політичної культури суспільства, сталими демократичними традиціями. Загалом авторитаризм притаманний будь-якій політичній владі, яка постійно розширює свої повноваження та встановлює повний контроль над громадянами та громадянським суспільством. Найбільш чітко ця тенденція проявляється у діяльності органів виконавчої влади, в підпорядкуванні якої є всі ресурси – матеріальні, фінансові, кадрові, силові, інформаційні та інші. Президентська та президентсько-парламентська форми правління завжди прагнуть до авторитаризму обраного на загальних виборах глави держави, який зосереджує багато повноважень, особливо у виконавчій владі. У республіках з парламентською формою правління, де існує позапарламентське обрання президента (наприклад, в Австрії, Ірландії, Фінляндії), його роль є високою, що за певних умов може призвести аж до особистої диктатури в правлінні.

Тенденцією трансформацій у другій половині ХХ ст. був перехід від тоталітарного, авторитарного політичних режимів до демократичного. Прикладом цього стала поразка фашистських режимів в Іспанії, Португалії, військових диктатур в Аргентині, Бразилії, Греції та Південній Кореї, перехід соціалістичних країн Центрально-Східної Європи від тоталітаризму до демократії, прагнення незалежних держав, що утворилися після розпаду СРСР, розбудувати у своїх країнах демократичні режими. Вивчення цих процесів дало можливість зробити висновки щодо демократичної трансформації політичних режимів. Польський політолог Єжи Вятр, підсумовуючи досвід трансформації авторитарних режимів у демократичні (в Аргентині, Бразилії, Греції, Іспанії, Південній Кореї, Португалії, Туреччині, Філіппінах, Чилі, східноєвропейських країнах), зробив висновок, що перехід до демо-

кратії є можливим у мирних умовах і відбувається в трьох формах – швидкий розпад; реформа згори та реформа, погоджена між владою й опозицією.

Форми трансформації політичних режимів у напрямі демократії:

Швидкий розпад існуючої влади, або абдикація (від лат. *abdication*, від *abdico* – зрікаюся, зречення престолу, відмова від влади, посади), означає падіння авторитарного режиму в короткий проміжок часу. Цей процес здебільшого відбувається під впливом зовнішніх обставин, ними можуть стати події в сусідніх країнах, поразка у військовому конфлікті.

Реформа згори відбувається з власної волі автократичних правителів змінити політичну систему, а не на вимоги опозиції. Однак такі намагання не часто закінчуються перемогою: вони проводяться довго, нерішуче та непослідовно, оскільки самі реформатори проводять демократизацію системи, перебуваючи при владі.

Поступова реформа демократичної трансформації авторитарного режиму узгоджується між владою та опозицією. Вона здійснюється на основі компромісу в інтересах країни та народу між правлячими й опозиційними політичними партіями. У цьому випадку влада та опозиція можуть дійти згоди, навіть незважаючи на соціальний супротив.

Перехід від тоталітарного політичного режиму до демократичного має свою специфіку. Перехід від авторитаризму до демократії – це зміна політичного режиму, а демократична трансформація тоталітаризму потребує перетворень усіх сфер суспільного життя та зміни соціально-економічного ладу. Перехід до демократії значно прискорюється при ефективному розвитку економіки і, навпаки, ускладнюється в умовах кризи. Найбільш сприятливою для переходу до демократичного режиму є децентралізована економіка. Натомість найменш сприятливі умови складаються при жорсткій системі державного контролю за економікою.

Останніми десятиліттями політологи різних країн звернулися до проблем трансформації недемократичних режимів у демократичні, і це привело до певної переорієнтації в політології. У 60-х роках ХХ ст. багато вчених стверджували, що недемократичні режими – досить тривалі феномени політичної реальності. З. Бжезінський та С. Хантінгтон у праці «Політична влада: США і СРСР», виданій у 1964 р., визначили одну спільну особливість великих держав: вони належать до еліти успішно діючих. Тому багато політологів гадали (незважаючи на безумовні переваги демократії над тоталітаризмом чи авторитариз-

мом), що з точки зору можливості функціонування тоталітарні режими наддержав можуть розвиватися навіть з більшим успіхом, ніж демократичні.

С. Хантінгтон характеризує світову тенденцію демократизації як циклічний процес, якому властиве чергування «припливів» і «відкатів». Від початку ХІХ ст. він виділив два такі повні цикли, зауваживши, що зараз людство переживає третю хвилю демократизації. Очевидно, що, як і в попередніх циклах, не всі спроби переходу на демократичний шлях розвитку буде закріплено, але значне нарощування демократичного потенціалу, безсумнівно, відбувається.

Для демократичних змін минулого десятиріччя характерні загальні риси, зумовлені природою демократії як організованого політичного суперництва. Для стабільності такої «системи суперництва» необхідна взаємна довіра між претендентами на владу, традиційна повага до правил гри, які Р. Даль називає «системою взаємної безпеки». Терпимість і взаємна довіра претендентів на владу формувалися поволі, спочатку тільки всередині політичної арени. Паросток демократії, який тут з'явився в ході поетапного розвитку, набував форми політичного суперництва у відносно вузькому колі еліт. Лише згодом він охопив велику частину населення.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте своє розуміння категорії «політичний режим».
2. У чому полягає сутність принципу легітимності?
3. За якими критеріями можна здійснити оцінку політичного режиму?
4. Чим відрізняється поняття «політичний режим» від поняття «політична система»?
5. Проаналізуйте характерні риси анархо-демократичного політичного режиму. У чому полягає його відмінність від авторитарно-демократичного?
6. Який тип політичного режиму характеризується наявністю високого ступеня впливу держави на суспільство, сильною концентрацією влади та інтенсивною мобілізацією членів суспільства на участь в економічному житті країни?
7. Проаналізуйте форми трансформації політичних режимів на прикладі конкретних країн.

Теми доповідей, есе

1. Теорія демократизації С. Хантігтона.
2. Основні шляхи легітимації політичного режиму.
3. Особливості демократизації політичного режиму на прикладі досвіду Іспанії
4. Чинники політичної стабільності авторитарних держав.
5. Основні переваги і недоліки демократичного політичного режиму.

Література до теми 10

1. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / пер. с англ. И.В. Борисовой и др.; под ред. М.С. Ковалевой, Д.М. Носова. Москва: ЦентрКом, 1996. 316 с.
2. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / пер. с фр. Москва: Директ Медиа, 2007. 510 с.
3. Афонін Е., Маринов А. Історична місія сучасного авторитаризму. *Політичний менеджмент*. 2006. № 6. С. 33–62.
4. Вебер М. Политика как призвание и профессия. *Избранные произведения*. Москва: Прогресс, 1999.
5. Дюверже М. Политические партии / пер. с фр. Л.А. Зиминая. Москва: Академический Проект, 2000. 538 с.
6. Карл Т.Л., Шмиттер Ф.К. Пути перехода от авторитаризма к демократии в Латинской Америке, Южной и Восточной Европе. *Международный журнал социальных наук*. 1993. № 3.
7. Кермонн Ж.-Л. Политическая наука: словарь и справочник / сост. И. Санжаревский. 6-е изд. 2016. 723 с.
8. Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий. *Полис*. 1995. № 5. С. 136–146.
9. На пути из третьего мира в первый. Взгляды и убеждения Ли Куан Ю / пер. Е. Погосян. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2014. 304 с.
10. Колодій А.Ф., Кожелюк Ю.А., Харченко В.У. Політичні режими сучасності та перехід до демократії. Львів, 1999. 168 с.
11. Політологія: навч. посіб. / за ред. М. Примуша. Київ: Професіонал, 2004. С. 191–206.
12. Шарп Дж. От диктатуры к демократии. Стратегия и тактика освобождения / пер. с англ. Н. Козловской. Москва: Новое издательство, 2005. 84 с.

ТЕМА 11. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

11.1. Витоки феномену громадянського суспільства, його сутність

Перші дослідження проблематики громадянського суспільства здійснювалися ще в античні часи. У своїх працях Платон і Аристотель приділяли увагу вивченню цілісності соціуму, уникненню його розпаду на державу та інші недержавні елементи. Вони вважали античний поліс однією з форм існування громадянського суспільства. В історії політичної думки проблему громадянського суспільства здійснювали І. Кант, Дж. Локк, Г.В.-Ф. Гегель та інші мислителі. Проблема громадянського суспільства виявилася актуальною для сучасної української політичної науки.

Основи теорії громадянського суспільства були закладені у XIX ст., зокрема Г.В.-Ф. Гегелем. Німецький вчений, на відміну від його попередників, розглянув феномен громадянського суспільства на принципово інших засадах. Перш за все, Г.В.-Ф. Гегель, у притаманній йому філософській манері дослідження, діалектично розрізняв та об'єднував поняття «держави» і «громадянське суспільство», тоді як сучасні теоретики здебільшого протиставляють ці феномени.

У другій половині XX ст. спостерігається підвищення дослідницького інтересу до вивчення проблеми громадянського суспільства у його зв'язках з державою, з конституційним устроєм – у дослідженнях американських політологів – представників «Чиказької школи».

Громадянське суспільство являє собою історичний тип у розвитку людського суспільства, це його якісна характеристика; воно розглядається як сфера самовиявлення й реалізації інтересів та потреб вільних індивідів у системі економічних, релігійних, національних, соціальних, духовних та культурних відносин. Структурними елементами громадянського суспільства є різноманітні організації – громадські організації, асоціації, політичні партії, та різні об'єднання – професійні, конфесійні, творчі, молодіжні, спортивні, конфесійні тощо, які охоплюють усі сфери життєдіяльності суспільства і своєрідно регулюють свободи людини.

Вищенаведене визначення громадянського суспільства поєднує в собі асоціативний, структурний та функціональний аспекти його розуміння. Але громадянське суспільство – це, насамперед, суспільство, в якому пріоритетне значення мають інтереси людини.

Тож громадянське суспільство – це зовсім не сукупність ізольованих індивідів, а цілий комплекс соціальних відносин та суспільних інтересів (сімейних, економічних, соціально-політичних, релігійних, духовних, культурних тощо) та потреб членів суспільства. Це – сфера самовиявлення вільних громадян і добровільно сформованих ними структур, що обмежені у своїй діяльності законами.

Такий підхід до розуміння громадянського суспільства дає можливість зробити таке узагальнення: громадянське суспільство відображає реальні суспільні відносини, тісний взаємозв'язок усіх сфер суспільного життя. У той же час громадянське суспільство – не просто будь-яке суспільство, а саме сукупний індивід, який у своїй діяльності проявляється через цілісну систему різноманітних об'єднань, асоціацій своєрідним регулятором свободи людини.

Іншими словами, громадянське суспільство – це сфера соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого життя людини, різноманітних об'єднань, громадських рухів і публічної комунікації.

Вітчизняні вчені знайшли первинні витoki громадянського суспільства у запровадженні суспільної власності на землю у княжій добі; несправедливій діяльності держави у зазіханні на вільність і права людей, чому в той час протистояло козацтво своєю непохитною рішучістю відстоювати права і свободи навіть тоді, коли держава потрапляла під іноземне (польське чи російське), ідеологічне та політичне панування.

У сучасній Україні держава, декларуючи своє прагнення бути підґрунтям громадянського суспільства, весь час намагається контролювати суспільні відносини та процеси, повсякчас підніматися над громадянським суспільством. Такі відносини створюють численні перешкоди розвитку останнього, тому що громадянське суспільство формується одночасно «знизу» завдяки самоврядуванню народу, та «зверху» – завдяки встановленню конституційного ладу, який встановлює правові, економічні, ідейні та культурні механізми для прояву ініціативи та самозавзятливості народних мас. Таким чином, держава має бути демократичною та правовою, щоб формувалося та розвивалося громадянське суспільство.

Однією з перших у вітчизняній політології визначення конструкту «громадянське суспільство» дала професор Галина Щедрова. Вона визначає його як суспільство громадян з високим рівнем економічної, соціальної, політичної, культурної і моральної властивостей, що спільно з державою створює необхідні якісні правові відносини. Це розвинуте суспільство рівноправних громадян, яке взаємодіє з державою заради спільного блага всього народу.

У структурно-функціональному аспекті громадянське суспільство є асоціацією незалежних, самоврядних індивідів та різноманітних зв'язків між ними і встановлених правил співпраці, співробітництва та діалогу. З об'єктивного боку – це система незалежних від держави інститутів, спрямованих на реалізацію та захист переважно приватних інтересів, потреб людини в демократичному суспільстві. Із суб'єктивного боку, для встановлення громадянського суспільства необхідне досягнення адекватного рівня політичної свідомості та політичної культури, відповідних традицій, громадянської активності в суспільстві. Важливою умовою для формування громадянського суспільства мають бути плюралістичні ідеології.

За словами відомого німецького державного і політичного діяча Дітмара Штюдемана, «поняття «громадянське суспільство» позначає основний принцип демократії: під державою і суспільством мається на увазі співтовариство зрілих громадян, які самі спільно визначають свою долю. У вузькому сенсі, громадянське суспільство визначається як демократична форма самоорганізації суспільства, незалежно від держави і поза ринком. Демократична, оскільки той, хто не визнає основних прав громадянина і людини, не може бути частиною громадянського суспільства. Таким чином, громадянське суспільство – елементарна складова частина діючої демократії».

Існують також інші визначення громадянського суспільства, зокрема як:

- системи забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної і духовної сфер, їх відтворення і передавання від покоління до покоління, системи самостійних і незалежних від держави громадських інституцій і відносин, які мають забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, реалізації приватних інтересів і потреб, індивідуальних чи колективних;

- стійкої системи горизонтальних соціальних зв'язків, суспільно-політичних орієнтацій і норм суспільної поведінки, що виростає безпосередньо з відносин власності, але не зводиться до них.

11.2. Структура громадянського суспільства

Громадянське суспільство має таку ж структуру, як і ціле суспільство. Вказану структуру становлять різноманітні суспільні відносини, а саме – політичні, економічні, соціальні, соціокультурні та інші, а також їхні суб'єкти, за винятком інституту держави.

Економічну основу, фундамент громадянського суспільства становить приватна форма власності на засоби виробництва. Приватна (недержавна) форма власності існує як у колективній, так і в індивідуальній формі. Носіями індивідуальної форми власності є окремі індивіди та сімейні господарства. Колективною формою є власність кооперативів, акціонерних товариств, громадських об'єднань та організацій, релігійних організацій та трудових колективів різноманітних форм господарювання. Наявність у людей власності є найважливішим досягненням та робить кожного суб'єкта незалежними від держави в економічному сенсі. Тотальне ж одержавлення власності, як було при соціалізмі, знищує економічну основу громадянського суспільства, а громадян робить повністю залежними від роботодавців та держави.

Набуття права приватної власності громадянами є важливим чинником для громадянського суспільства та гарантує їм від держави свободу трудової, споживчої та підприємницької діяльності.

Громадянське суспільство має і соціальну структуру, яку становлять будь-які соціальні спільності, серед яких: етнічні, демографічні, класові, професійні та внормовані між ними відносини. Значені спільності властиві будь-якому суспільству. Особливістю громадянського суспільства є наявність у ньому страт власників засобів виробництва, економічною основою виступає недержавна, передусім приватна, форма власності. Для розвинутого громадянського суспільства характерною рисою соціальної структури є переважання в ній середнього класу – людей з відносно високим рівнем матеріальних та фінансових статків.

Сім'я є первинним соціальним осередком громадянського суспільства. Вона базована на шлюбі або кровній спорідненості та є відносно малою групою, її суб'єкти пов'язані між собою спільним побутом, взаємною відповідальністю, взаємодопомогою. Сім'я – це соціальний інститут, який характеризують певні соціальні норми, зразки поведінки, санкції, що врегульовують взаємовідносини батьків, дітей та їхніх родичів. Сім'я – найбільш сталий інститут громадянського суспільства, він має певну автономію від держави, навіть у суспільствах при тоталітарному режимі.

Елементами політичної структури громадянського суспільства виступають усі недержавні політичні інститути, як-от: громадські організації, суспільно-політичні рухи, політичні партії, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації та комунікації. Нерідко в політологічних джерелах побутує думка, що громадянське суспільство має неполітичний характер, тобто йому не властиві полі-

тичні інститути та відносини. Таке бачення не обґрунтовано залишає поза межами громадянського суспільства громадсько-політичні організації, засоби масової інформації та комунікації, політичні партії, які вважаються найбільш впливовим засобом впливу громадянського суспільства на державу та її інститути.

Політичні відносини властиві громадянському суспільству, однак вони не є в цьому сенсі державно-політичними та виступають у вигляді відносин між недержавними політичними інститутами. Важливим політичним інститутом громадянського суспільства є політичні партії, що являють собою велику кількість добровільних об'єднань громадян та виконують такі важливі функції: ідеологічну, політичної соціалізації, вираження соціальних інтересів, формування громадської думки та ін. Водночас політичні партії як найважливіша ланка відносин поєднують громадянське суспільство з державою щодо здійснення представництва суспільних інтересів у політичній системі. У разі отримання політичної влади, політична партія стає суб'єктом державно-політичних відносин і вже не виступає інститутом громадянського суспільства. Це стосується не тільки правлячої партії, але й решти партій тією мірою, якою вони беруть участь у державному управлінні.

Інституціональні елементи структури громадянського суспільства – різноманітні громадські організації. Політичними інститутами є такі, які впливають на реалізацію державної влади, у цьому випадку вони виступають у ролі груп інтересів. Групами інтересів можуть бути професійні, молодіжні, жіночі, ветеранські організації та інші. Решта громадських організацій як групи інтересів проявляють себе ситуативно, тобто взаємодіють з політичними інститутами безпосередньо чи опосередковано.

Інститутами громадянського суспільства є органи місцевого самоврядування, які представляють не управлінську діяльність взагалі, а лише діяльність населення в управлінні багатоманітними власними справами.

Важливим політичним інститутом є засоби масової інформації та комунікації. Інститутами громадянського суспільства є лише недержавні засоби, а політичним інститутом вони виступають у разі виконання політичних функцій, безпосередньо взаємодіючи з політичною владою.

Структуру духовної сфери в громадянському суспільстві становлять соціокультурні відносини, а її елементами виступають школа, церква та культурно-мистецькі організації та установи, якщо вони є недержавними утвореннями. Духовне життя громадянського суспіль-

ства є ідеологічно багатоманітним, для нього властивим є ідеологічний плюралізм.

Головним суб'єктом громадянського суспільства є автономна особа:

- суб'єкт, що усвідомлює себе вільним членом суспільства згідно з розумінням свободи, прийнятим у цьому суспільстві;

- суб'єкт, вільний економічно, наділений економічними правами і свободами, зокрема правом приватної власності (суб'єкт-власник), і має право вибору форм і видів трудової діяльності, зокрема підприємницької;

- суб'єкт, вільний ідеологічно і політично, тобто має можливість бути членом політичної партії чи об'єднання, опозиційного щодо існуючої державної влади; має право брати чи не брати участь у виборі органів державної влади і місцевого самоврядування;

- суб'єкт, що усвідомлює свою відповідальність перед суспільством;

- суб'єкт, захищений законом від прямого втручання і свавільних обмежень з боку держави.

11.3. Ознаки та функції громадянського суспільства

Традиційно громадянське суспільство характеризується:

- наявністю розвинутої мережі різноманітних відносин між рівними, автономними у своїх діях суб'єктами (окремими громадянами та соціальними групами), які здійснюються без посередництва держави;

- існуванням суспільних інститутів (громадських організацій, профспілок, структур місцевого самоврядування, незалежних ЗМІ та ін.), які відображають весь спектр інтересів громадян та соціальних груп, захищають їх у відносинах з державою;

- усталеною системою цінностей, в основі якої лежать цінності суспільного активізму, моральної та економічної автономії індивіда, сприйняття суспільства як самоцінності.

Ознаки громадянського суспільства:

- визнання автономної особи своїм головним суб'єктом, а її прав і свобод, честі й гідності – вищими соціальними цінностями; вміння протистояти сваволі держави;

- самореалізація права вільних і рівноправних громадян через такі інститути, як сім'я, церква, різні об'єднання, засоби масової інформації тощо;

– добровільне формування інститутів – громадських об'єднань (прибуткових і неприбуткових) на засадах самоорганізації і самоврядування (знизу, а не конструюванням зверху за наказом держави) та регулювання внутрішніх відносин відповідно до корпоративних норм, які створює кожний з них; забезпечення самоорганізації суспільства за допомогою координації;

– задоволення матеріальних і духовних потреб та інтересів людини та її добровільних об'єднань завдяки громадській співпраці, що відбувається поза безпосереднім втручанням держави;

– наявність рівних можливостей громадян та їх об'єднань вільно і безпечно розпоряджатися своїми силами, здібностями, майном, власністю, що забезпечується державою;

– урегульованість і впорядкованість суспільних відносин, завдяки яким діяльність автономних осіб та їх об'єднань відбувається в межах історично сформованих соціальних норм і принципів (моральних, релігійних, звичаєвих) при опорі на діюче право і власну правосвідомість;

– наявність умов для формування норм права у результаті багаторазового повторення одних і тих самих суспільних відносин, що потребують формального упорядкування, тобто громадянське суспільство виробляє соціальний стандарт поведінки у межах фактичних відносин, а завдяки визнанню його державою цей соціальний стандарт доводиться до статусу юридичного, стає нормою права;

– забезпечення самоорганізації і структурування населення в народ – цілісний і повновладний суб'єкт права завдяки комплексу комунікативних правових інститутів;

– служить соціальним джерелом побудови правової держави.

Підсумовуючи вищенаведені теоретичні аспекти та виміри громадянського суспільства, визначимо основні його характеристики:

– формування та розвиток громадянського суспільства є підґрунтям політичної демократії, між собою вони безпосередньо пов'язані законом прямої пропорційності: чим вище рівень демократичності держави, тим більше функцій можуть взяти на себе інститути громадянського суспільства;

– деякі інститути громадсько-політичного життя одночасно належать і правовій державі, і громадянському суспільству. Це політичні партії, організації за інтересами, політична культура, державні й недержавні засоби масової інформації та комунікації тощо;

– інтереси громадянського суспільства визначаються та гарантуються правовою державою та її державними інституціями –

законодавчими органами, судовими установами, поліцією, збройними силами держави.

Визначаючи функціональну складову громадянського суспільства, наголосимо на такому:

По-перше, громадянське суспільство є засобом самовираження індивідів, їхньої самоорганізації та самостійної реалізації ними власних інтересів. Значну частину суспільно важливих питань громадські спілки та об'єднання розв'язують самотужки або на рівні місцевого самоврядування. Тим самим вони полегшують виконання державою її функцій, бо зменшують тягар проблем, які їй доводиться розв'язувати.

По-друге, інститути громадянського суспільства виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм впевненість у власних силах, служать опорою у їхньому можливому протистоянні з державою, формують соціальний капітал – ті невід'ємні риси особистості, завдяки яким вона стає здатною до кооперації та ефективних солідарних дій.

По-третє, інститути громадянського суспільства систематизують, впорядковують, надають урегульованості протестам і вимогам людей, які в іншому випадку могли б мати руйнівний характер, і в такий спосіб створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади.

По-четверте, ці інститути виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протистоянні з іншими групами інтересів. Завдяки ним кожна група отримує шанс бути почутою на горі владної піраміди.

Функціональна характеристика вказує на роль громадянського суспільства у суспільній системі, на те, чому його розглядають як опору демократії і прояв свободи. Але громадянське суспільство не зможе повноцінно виконувати зазначені функції, якщо в ньому відсутній бодай один з найголовніших його атрибутів, до яких слід віднести:

- наявність публічного простору, засобів і центрів комунікації, наслідком чого є формування сфери громадського (цивільного) життя і громадської думки;

- організоване громадське (публічне) життя вільних і рівних індивідів, чий права захищені конституцією та законами;

- незалежні від держави добровільні асоціації, автономність яких усвідомлена на індивідуальному і колективному рівні;

- орієнтована на громадські інтереси публічна політична діяльність, наслідком якої є кооперація та солідарність між людьми, спілкування на засадах взаємної довіри і співробітництва.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає особливість трактування феномену громадянського суспільства у працях Г.В.-Ф. Гегеля?
2. Розкрийте своє бачення сутності категорії «громадянське суспільство».
3. Проаналізуйте феномен громадянського суспільства з точки зору структурного підходу.
4. У чому полягає функціональна складова громадянського суспільства?
5. Наведіть та проаналізуйте характерні ознаки громадянського суспільства в умовах сучасних демократичних держав.
6. Яким чином інститути громадянського суспільства здійснюють функцію самовираження інтересів, ідей, поглядів і переконань індивідів?

Теми доповідей, есе

1. Роль громадянського суспільства в умовах сучасних демократій.
2. Аналіз категорії «громадянське суспільство» у працях вітчизняних дослідників.
3. Основні засоби впливу громадянського суспільства на процес прийняття політичних рішень.
4. Громадські організації як виразники інтересів громадянського суспільства.
5. Стан та перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні.

Література до теми 11

1. Гегель Г. Философия права. Москва: Мысль, 1990. 524 с.
2. Дарендорф Р. Мораль, институты и гражданское общество. *Путь*. 1993. № 3. С. 179–191.
3. Демократія: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2005. 1108 с.
4. Кирилюк Ф.М. Новітня політологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 564 с.
5. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / пер. з англ. О. Грищенко. Київ: К. І. С., 2000. 192 с.

6. Коэн Дж., Арато Є. Гражданское общество и политическая теория / пер. с англ.; общ. ред. И.И. Мюрберг. Москва: Весь Мир, 2003. 784 с.

7. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: монографія; за заг. ред. А.І. Кучеренка. Київ: НІСД, 2007. 396 с.

8. Рудич Ф.М., Балабан Р.В., Ганжуров Ю.С. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: навч. посіб. Київ: Либідь, 2008. 440 с.

9. Щедрова Г.П., Агафонова Г.С., Барановський Ф.В. Політологія: навч. посіб. Луганськ: Ноулідж, 2012. 372 с.

10. Щедрова Г.П., Барановський Ф.В., Михайловська О.Г. Політологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / за ред. Г.П. Щедрової. Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2005. 200 с.

11. Расанду Й. Політична система і громадянське суспільство: консенсус інтересів. *Політичний менеджмент*. 2008. Спецвипуск. URL: <http://www.politik.org.ua/>

12. Хабермас Ю. Политические работы / пер. с нем. Москва: Праксис, 2005. 368 с.

13. Щедрова Г.П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти: монографія. Луганськ: Елтон-2, 2009. 308 с.

ТЕМА 12. ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ

12.1. Сутність політичних цінностей. Політичні цінності та антицінності

Політичні цінності відіграють велику роль у політичній теорії та практиці, вони є своєрідним орієнтиром у політиці, політичному житті та визначають його зміст і сенс. Політичні цінності виступають у ролі найвищих принципів, які сприяють злагоді та консенсусу в суспільстві та державі стосовно головних цілей і проблем. Політологічний енциклопедичний словник визначає політичні цінності як сукупність ідей, уявлень і відповідних соціо-психологічних орієнтацій, настанов, стереотипів та переживань, що визначають мету, стратегію і тактику політичної діяльності.

Існує три підходи до трактування феномену цінностей. Перший підхід (Олександр Івін) базується на тому, що цінностями можуть виступати різноманітні предмети, будь-які речі (як матеріальні, так і соціальні за своїм походженням).

Другий підхід (Микола Лапін, Нейл Смельзер, Толкотт Парсонс) акцентує свою увагу на цінностях як на явищі трансцендентного характеру (таке, що перебуває поза досвідом, у підсвідомості), що притаманне, перш за все, внутрішньому світу людини, і виявляється через прояв її психіки: погляди, уявлення, переконання, емоції тощо.

Третій підхід (Валерій Богомолов, Дмитро Леонтьєв), трактує цінності як елемент суспільних відносин, представлений у формі соціальних інститутів.

Розглянемо процес формування уявлення про цінності в історичній ретроспективі. У працях Платона та Аристотеля найвищою цінністю проголошуються знання. Держава розглядається як щось органічне, те, що є невід'ємною частиною буття людини. Політична цінність не виокремлюється серед інших цінностей. Звідси і вислів Аристотеля, що людина є істотою політичною. Ані Платон, ані Аристотель не ставили під сумнів існування держави як такої, ними оцінювалися лише форми правління. Для них держава ніколи не стане злом або антиціллю.

Важливим етапом у становленні політичних цінностей як окремого феномену у свідомості людини стало активне поширення християнства, яке поставило під сумнів існуючий до цього погляд на

державу як найвище суспільне благо. Фактично християнство створило прецедент появи феномену політичних цінностей, вказавши на межі політичного поля буття в житті людини.

Мислителі епохи Середньовіччя не розділяли поняття «держава» та «суспільство». Однак вони вже активно намагалися розібратися в їх природі, з'ясували місце і роль держави в житті людини, вони починали їх оцінювати з точки зору абсолюту, тобто Бога. Показовими в цьому випадку є праці Аврелія Августина. Основа його роздумів про сутність держави – це порівняння між «градом земним» і «градом Божим». Відносини управління і підпорядкування в «граді земному», відображають панування людини над людиною.

Якісно новим етапом у підході до проблеми політичних цінностей став етап, започаткований працями Френсіса Бекона. Вчений спробував відділити політичні цінності на основі принципу «воля – закон». Саме за допомогою цього принципу політичні цінності набувають свого функціонального визначення в політичних відносинах. Основною причиною кардинальної зміни уявлень про політичні цінності в історії політичної думки є бурхливий розвиток буржуазних відносин.

У сучасних умовах політичні цінності відображаються у змісті політичних універсалій, що являють собою загальні політичні поняття, які характеризуються сукупністю рис та проявів у політичній культурі, ідеології та діяльності політичних суб'єктів. До найбільш усталених загальнолюдських політико-культурних цінностей належать:

- загальновизнані принципи та ідеали, як-от: мир, свобода, демократія, суверенітет, права людини та громадянина, правопорядок, рівність, братерство та інші, які визнаються світовим співтовариством;

- міжнародна політична мова. В ній і завдяки їй понятійно і лексично закріплюється весь спектр політичних феноменів, явищ та процесів, зокрема цінностей, що пронизують політичні інститути та процеси;

- міжнародна політична символіка, яка являє собою суттєві емоційно-психологічні механізми впливу на політичну свідомість та політичну культуру. До цього ряду відносять відомі символічні знаки та емблеми; музичні твори та теми, що символізують певні політичні настрої та емоції; символіку кольорів: білий – символ чистоти дій і думок, допомоги; блакитний – символ захисту та миру; зелений – символ природи, людства, життя планети, колір екології; рожевий – захист материнства та дитинства;

- міжнародні політичні організації, існування та діяльність яких сприяє затвердженню загальнолюдської політики культури та координації глобальної політики;

- політична інтеграція глобальна – ціннісний процес політичних суб'єктів, який поглиблюється глобальними проблемами сучасності;
- розповсюдженість держави у світовому масштабі як універсальна форма політичної організації суспільств і народів;
- міжнародне право як нормативна система у вигляді механізму регулювання відносин між державами та світовими організаціями, спільнотами на основі досягнень політичної культури та з урахуванням історичного досвіду.

У політичній науці нарівні з політичними цінностями виокремлюються негативні політичні універсалії, які здобули назву антицінностей та мають поширення в політичному процесі та житті суб'єктів політики. Серед них найбільш розповсюдженими є такі:

- політичний нігілізм (заперечення цінностей);
- політичний абсентеїзм (аполітизм, політична пасивність);
- популізм;
- політична істерія та фанатизм;
- політичний екстремізм як вкрай радикальна позиція;
- політичний регіоналізм як протипага глобальній політичній інтеграції;
- політичне насильство.

Політичні цінності характеризуються трьома ознаками:

- їх реалізація можлива лише в ході спільних дій та зусиль людей;
- завдяки їм здійснюється активний вплив на державну владу;
- вони мають безпосередній зв'язок з єдиним інтересом соціальної спільноти.

12.2. Типи політичних цінностей

Комплекс політичних цінностей досить різноманітний, тому їх систематизують і формують певні типології. Насамперед, це визначається тим, що сучасна політика все більше орієнтується на загальнолюдські інтереси та цінності, реалізація яких у політичному житті відбувається суперечливо, складно та непослідовно. Пояснюється це такими факторами:

- гетерогенність кінцевих інтересів і цілей членів багатьох політичних коаліцій, які формально виступають з позицій загальногуманних ідеалів;
- вузькокорисні домагання політичних партій;
- заострення суперництва за владу між політичними лідерами та елітними групами;

– помилки в оцінці політичної кон'юнктури.

Як відомо, найтипівішими критеріями, які застосовують до типології політичних цінностей, є:

– система уявлень та вірувань людей щодо бажаного і найкращого типу політичної системи, режиму влади;

– потреби і умови, що забезпечують посилення соціально-політичних зв'язків у групі, соціальній спільноті чи організації (політична інтеграція);

– здатність політичного інституту ефективно виконувати свої функції;

– відповідність політичних феноменів структурі соціальних потреб і бажань;

– наповнення каталогу політичних благ, які мають забезпечувати діючі та майбутні політичні інститути;

– набір певних ідеалів (принципів, непорушних постулатів, традицій), які наповнюють ціннісним змістом сучасні ідеологічні системи.

Як відомо, виокремлюють матеріальні, духовні, соціально-політичні, реально-екзистенціальні (реально існуючі), цільові (мета діяльності) та нормативні (правила, норми, ідеали) цінності. Крім того, політичні цінності можуть бути як предметними (влада, безпека, демократія, легітимність, порядок, рівність, свобода, справедливість, самоврядування тощо), так і суб'єктивними (демократичні, ліберальні, консервативні, революційні, утопічні тощо уявлення, орієнтації, практики). Таким чином, будь-який феномен суспільної дійсності, що є значущим для політики, може розглядатися як політична цінність.

Відповідно до засобів впливу і глибини включення до політичного буття цінності поділяють на дві групи: цінності-цілі та цінності-засоби.

Серед найбільш значних цінностей-цілей слід назвати: добробут; безпеку (правову, екологічну, техногенну, військову, інформаційну, економічну); порядок (державно-політичний, соціальний, правовий); прогрес (розвиток соціальний, технологічний, культурний); справедливість соціальна і моральна; рівність (у можливостях, правах, політична, соціальна); легітимність; легальність (законність); свобода.

Цінності-засоби та їх політичне втілення виступають умовою реалізації тих чи інших фундаментальних ідеалів, що визначають характер політичного процесу. До цінностей такого розряду відносять феномен влади, мир, війну, революцію, реформу, насильство і авторитет.

Завдяки системі визнаних і діючих політичних цінностей здійснюється добір та ієрархізація політичних пріоритетів, визначається характер політичної аргументації, формується інструментарій та технології (антитехнології) політичної діяльності; утворюються і насичуються змістовними акцентами програми політичного життя. Саме з цих можливостей ціннісного впливу політолог Олександр Демидов виокремлює ціннісні домінанти політики, які фактично є тенденціями виявлення духовно ідеальних сторін (характеристик) у політичному процесі. Серед них:

1. Сакралізація політичної сфери: формування уявлень про політичну реальність через її трактування як богоугодної чи, навпаки, боговідступної справи, як особливий засіб реалізації вказівок, які визначив Всевишній. Вплив цієї домінанти надзвичайно поляризує політику, замість плюралізму позицій виникає жорстка дихотомія «божественного» і «диявольською», ідеологічні постулати підмінюються релігійними догматами, весь політичний процес ірраціоналізується.

2. Під впливом етнічного фактора, актуалізуються цінності патріотичної і національної спрямованості. Цінності національного пріоритету стають домінантними в політиці (та навіть організуються в націоналістичні ідеології) за певних умов – захист від зовнішньої агресії (акцентує патріотизм), національно-культурний ренесанс, захист національно-етнічної ідентичності, прагнення зрілих етносів (народностей, що вже усвідомлюють себе як націю) до утворення власної національної держави.

3. Гуманітарна домінанта пов'язана з ідеєю захисту і реалізації прав людини. Вона суттєво впливає на механізм політичної влади, посилюючи особистісний вимір усіх соціополітичних реалій, засобів вирішення соціальних проблем і досягнення політичних цілей. Ця ціннісна домінанта збагачує зміст традиційних політичних цінностей (наприклад, демократії, плюралізму, стабільності тощо). Зокрема в безпеці особистості увага концентрується на її людському розумінні, а змістовне розуміння поширюється завдяки врахуванню економічного, правового, психологічного, культурного й екологічного аспектів.

4. Екологічна домінанта особливо насичує політику в ХХ ст.; вона впливає на цілі та програми політичних партій і рухів, стає компонентом прогресивної, «рефлексивної» державної політики, лягає в основу глобальних світових екологічних рухів. Але слід враховувати, що зворотний бік цієї ціннісної домінанти – це загроза технологічного регресу та екологічної стагнації, тому спекуляція та популізм на цій ідеї – неприпустимі; вона потребує фахової і сумлінної політичної уваги.

12.3. Співвідношення політики та моралі

Політика – форма суспільної свідомості і діяльності, яка має багато вимірів. Одним з найважливіших вимірів політики, критерієм її ефективності є мораль. Мораль – це форма суспільної свідомості і сфера індивідуальної свідомості особистості, що становить сукупність висловлених у нормах, принципах, категоріях та ідеалах моральних вимог, на основі яких суспільство і особистість виробляють оцінки людської поведінки, явищ соціального і духовного життя. Етичні поняття – добро, справедливість, обов’язок, честь, сумління, шляхетність не тільки висловлюють оцінку політичної діяльності держави, влади, тієї або іншої політичної партії або політичного руху, але й виступають «стимулятором» або ж «регулятором» політики і політиків, що служать предметом такої оцінки.

Політика, яка не підтримується соціальною та індивідуальною мораллю, приречена на поразку, а безчесний політик, що переслідує не загальнозначущу, а егоїстичну мету – це фігура, яка швидко покидає політичну арену.

Політика і мораль – одне з опорних понять політичної теорії. Його сутність полягає в тому, що поняття політики і моралі відображають наявність взаємозв’язку двох найважливіших форм суспільної свідомості, двох певних систем організації соціуму, двох видів регулювання відносин різноманітних соціальних спільностей – етносів, класів, соціальних груп, політичних партій, суспільних об’єднань тощо.

Моральне виховання як складова частина морально-політичного фактора тією або іншою мірою впливає на будь-яку сферу соціальної діяльності і спілкування людей, не тільки пронизує всю систему людських відносин, але й значною мірою зумовлює виникнення необхідної моральної атмосфери в суспільстві, особливого мікроклімату в колективі, що за відомих обставин може значно змінювати характер вчинків. Так, у процесі праці людина, створюючи матеріальні цінності, впливає на оточуючих її людей не тільки безпосередньо, але й опосередковано, морально – приносить радість всім членам колективу. Моральне виховання – сукупність цілеспрямованих, планомірних, активних, спеціально організованих впливів на свідомість і поведінку людини, що поряд із самовихованням формують індивідуальну і колективну систему твердих етичних понять, моральних переконань тощо.

Осмислення історичного розвитку моралі і політики демонструє, що обидві ці форми суспільної свідомості не можуть існувати в суспільстві ізольовано одна від одної. Екскурс в історію проблеми дозволяє побачити певну наступність підходів та тлумачень співвідношення політики і моралі, а також наявність істотних розбіжностей у розумінні їх зв'язку. Якщо погляди представників античної і середньовічної філософії (софісти, Платон, Аристотель, стоїки, Фома Аквінський та ін.) в кінцевому підсумку зводилися до перебільшення ролі політики, до «політизації моралі», то в період появи ранньобуржуазних філософських теорій світ політичних явищ став відкрито протиставлятися сфері моралі. Античні філософи Платон, Аристотель, по суті, ототожнювали політику і мораль. Держава Платона виступає як макросвіт, що відображає мікросвіт окремої людини.

Протиставлення моралі політиці знайшло подальше обґрунтування в працях англійських філософів Томаса Гоббса, Джона Локка та ін. На думку Томаса Гоббса, принципи моралі і політики, що спираються на об'єктивну природну основу, мають суб'єктивне забарвлення, тому що вироблені мисленням суб'єктів. Добро і зло мають бути відносними. Природним станом людського суспільства є «війна всіх проти всіх». Природжений егоїзм людей проявляється в їх прагненні силою здійснити свої бажання: «людина людині – вовк».

Дж. Локк також виходив з ідеї природного права і суспільного договору, вважаючи, що обмеження свободи людини з боку держави, її законів необхідне для захисту від свавілля. Дж. Локк намагається з'ясувати деякий зв'язок між окремими елементами індивідуально-моральної і політичної свідомості (моральні почуття, воля, авторитет держави, суспільна думка). Однак і в нього такий зв'язок, по суті, зводиться майже до повного підпорядкування моралі політиці. Таке підпорядкування неправомірне, хоча, мораль, не зв'язана з політикою, стає недієздатною. Саме тому заслуговує на увагу точка зору Клода Гельвеція, який влучно помітив, що наука про мораль (етика) є порожньою, якщо не пов'язується з політикою і законом.

У XIX ст. проблема політики і моралі знайшла відображення в теоріях представників буржуазної філософії – Іммануїла Канта, Георга Гегеля та ін., що намагалися встановити дійсний характер взаємодії політичних і моральних факторів суспільного життя. Іммануїл Кант і Георг Гегель аналізували проблему політики і моралі в аспекті співвідношення необхідності і свободи. На думку Канта, тією мірою, в якій правопорядок відповідає автономії людської моральності, правопорядок виправданий, виступає соціальним простором моральності.

ті. По суті, подібну думку висловлював Георг Гегель, стверджуючи, що право є буття свободи. Відповідно до гегелівської концепції моральність (свобода духу) становить внутрішній зміст політичних відносин («все дійсне – розумне»), держава виступає уособленням моральності духу.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. проблему політики і моралі досліджує ціла когорта впливових західних соціологів-політологів, до яких належать Огюст Конт, Еміль Дюркгейм, Макс Вебер, Вільфредо Парето та ін. У праці «Політика як покликання і професія» М. Вебер, аналізуючи діяльність і характер політики, доходить вкрай песимістичного висновку про повне розведення моралі і політики. Багато його сучасників побачили в Максі Вебері нового Макіавеллі. Макс Вебер зазначає, що вже перші християни знали – той, хто зв'язується з політикою, тобто з владою, укладає пакт з диявольськими силами. Багато хто вважає, що з доброго може вийти тільки добре, а зі злого лише зле. Але досить часто все відбувається навпаки. Хто не бачить цього, той політично справді дитина (М. Вебер).

Великий внесок в осмислення проблеми співвідношення політики й моралі зробив Карл Маркс. Він прагнув з'ясувати економічне коріння політичного і морального буття людини, соціальні причини відчуження в буржуазному суспільстві безлічі людей від політики, справжньої культури благ цивілізації. Сильний бік концепції Маркса – реальний погляд на людину і суспільство, демістифікація мотивів політичної діяльності. На думку одного з впливових сучасних філософів Еріха Фромма, «мета Маркса полягала в духовній емансипації людини, в звільненні її від уз економічної залежності, у відновленні її особистої цілісності, що повинна була допомогти відшукати шляхи до єднання з природою та іншими людьми».

У міру усвідомлення суспільством своєї цінності, пошук шляхів синтезу політики та моралі стає дедалі нагальнішим завданням. Незважаючи на реальні перешкоди, домінуючі стереотипи та упередження, суспільство прагне зробити політику моральною, а мораль – практичною та дієвою. Це зовсім не означає розчинення моралі в політиці, втрати її функцій контролю у ставленні до політики, оскільки цілковите підпорядкування моралі політиці сприятиме зневаженню свободи й гідності людини. Суспільство має усвідомити, що подальший його розвиток можливий лише за умов виховання, освіти й дотримання моралі як складової індивідуального світогляду.

Питання для самоконтролю

1. На основі запропонованих підходів розкрийте своє бачення сутності категорії «політичні цінності».
2. Які політичні універсалії відображають характер сучасних загальнолюдських політичних цінностей?
3. Поясніть зміст поняття «політичний абсентеїзм».
4. Наведіть критерії, які застосовуються для здійснення класифікації політичних цінностей.
5. Охарактеризуйте ціннісні домінанти політики, які відображають тенденції виявлення духовно-ідеальних сторін у політичному процесі.
6. У чому полягали особливості співвідношення політики і моралі у поглядах М. Вебера?
7. Розкрийте погляди І. Канта та Г. Гегеля щодо характеру взаємодії політичних і моральних факторів суспільного життя.

Теми доповідей, есе

1. Причини проявів політичного абсентеїзму на фоні сучасності.
2. Сакралізація політичної сфери як феномен традиційного суспільства.
3. Особливості співвідношення політики і моралі у працях Т. Гоббса.
4. Аналіз співвідношення політики і моралі на прикладі сучасних демократичних держав.
5. Політика і мораль: ілюзорність дихотомії понять.

Література до теми 12

1. Аристотель. Политика. Афинская полития / пер. с древнегреч. А. Лосева]. Москва: Мысль, 1997. 458 с.
2. Вебер М. Политика как призвание и профессия. *Избранные произведения*. Москва: Прогресс, 1999.
3. Гегель Г. Основы философии права, або Природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.
4. Гоббс Т. Левіафан / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2000. 560 с.
5. Кант И. Соч. в 6 т. Москва: Мысль, 1964. Т. 3. 392 с.
6. Кравченко А. Политология. Москва: Велби Проспект, 2012. 448 с.

7. Локк Дж. Два трактати про врядування / [пер. з англ. О. Терех, Р. Димирець]. Київ: Основи, 2001. 256 с.
8. Макиавелли Н. Государь / пер. с итал. Москва: АСТ, 2006. 176 с.
9. Платон. Держава / пер. з давньогрец. Д. Коваля. Київ: Основи, 2005. 356 с.
10. Щедрова Г.П., Агафонова Г.С., Барановський Ф.В. Політологія: навч. посіб. Луганськ: Ноулідж, 2012. 372 с.
11. Рудич Ф.М. Політологія: підручник. Київ: Либідь, 2006. 480 с.

ТЕМА 13. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

13.1. Сутність та структура політичної культури

Поняття «політична культура» ввів у науковий обіг німецький філософ Йоганн Готфрід Гердер ще наприкінці XVIII ст. Проте категоріального статусу це поняття почало набувати тільки в другій половині XX ст. завдяки зусиллям багатьох вчених.

Грунтовну розробку самого поняття політичної культури як сукупності індивідуальних позицій і орієнтацій учасників політичної системи, суб'єктивної сфери, що лежить в основі політичних дій і надає їм певного значення, здійснили Г. Алмонд та С. Верба у праці «Громадянська культура» (1963 р.), а визначення політичної культури, наведене авторами, вважається класичним.

Сьогодні існує дуже широкий спектр думок, визначень і тлумачень категорії «політична культура», її структурних компонентів, змісту, функцій тощо. За підрахунками канадського дослідника Гредена Патріка, до середини 70-х рр. минулого століття існувало більше сорока визначень поняття «політична культура».

Польський політолог Кельзен Опалек зробив спробу класифікувати численні дефініції політичної культури, згрупувавши їх за чотирма основними напрямками:

– «суб'єктивні» або «психологічні», до яких належать визначення політичної культури, сформульовані Г. Алмондом та його послідовниками;

– «об'єктивні», які розглядають політичну культуру як систему владних зразків, «стандартів» поведінки суб'єктів політичної системи, відхилення від яких призводить до втручання органів влади;

– «евристичні», які визначають політичну культуру як вибір певних зразків політичних орієнтацій, які (за їх домінування) сприяють стабільності або правильному функціонуванню політичної системи;

– «всеохоплюючі», тобто такі, що визначають цю культуру через самий тільки перелік її об'єктів та елементів без узагальнюючих характеристик з причини надзвичайної складності цього соціального феномену.

Політична культура має складну, багаторівневу структуру, яка складається з таких основних змістових блоків:

– політичні знання та політичні уявлення;

- політична свідомість;
- політична поведінка й політичні дії (участь у політичному житті, політична діяльність);
- функціонування політичних інститутів (культури електорального процесу, культури сприйняття та реалізації політичних рішень, культури врегулювання політичних конфліктів).

У свою чергу, політична свідомість та політична поведінка громадян теж мають свою внутрішню структуру. Системоутворюючими в політичній культурі, тобто такими, що визначають її як органічну цілісність, систему, є політичні знання, політична ідеологія і переконання.

Політична культура є невід’ємною частиною сприйняттєвої палітри особистості і має визначальний вплив на характер політичної поведінки індивіда. Адже саме на основі аналізу отримуваної інформації, її зіставлення з пануючими у свідомості цінностями та переконаннями відбувається оцінювання навколишньої реальності та формування зворотної реакції, яка може полягати як у виникненні внутрішнього відчуття протесту, так і в подальшій трансформації світогляду та поведінкових настанов. Як наслідок, беззаперечним є факт, що в основу феномену політичної культури закладено реалізацію спектра функцій, які спрямовані на забезпечення індивідуального розвитку та здійснення комплексу суспільних взаємодій. Зокрема в табл. 13.1 наведено функції політичної культури.

Таблиця 13.1

Функції політичної культури

Функція	Характеристика
Пізнавальна	Формування нових знань щодо суспільно-політичних реалій як на основі власного досвіду та аналізу діяльності інших осіб, так і за допомогою вторинних джерел отримання інформації
Нормативно-ціннісна	Полягає у формуванні стандартів, норм та установок політичного мислення, цілей та мотивів політичної поведінки. Ця функція передбачає фіксацію ієрархії політичних цінностей та співвідношення мотивів за ступенем пріоритетності
Функція соціалізації	Інтеграція індивіда в соціально-політичну сферу, становлення особистості як ціннісно-орієнтованою частини суспільства
Виховна	Виховна функція полягає у формуванні базових моделей поведінки на основі сформованих знань, цінностей та переконань. Вона передбачає перейняття індивідом домінуючих суспільних норм, формування стійкого політичного інтересу (або абсентеїзму), вироблення певних навичок політичної діяльності
Адаптивна	Характеризується пристосуванням індивіда до своєчасних реалій політичного середовища, умов реалізації власних прав і параметрів функціонування держави

Функція	Характеристика
Регулююча	Спрямована на забезпечення впливу громадян на політичний процес за допомогою використання інструментів громадського контролю над діяльністю владних структур, а також існуючих цілей, норм та традицій. Характер реалізації зазначеної функції служить маркером, що відображає стан політичної культури суспільства як феномену, що має беззаперечний вплив на параметри політичного життя (наприклад, у країнах, де панує переважний абсентеїзм, політичні інституції меншою мірою схильні до здійснення позитивних трансформацій)
Комунікативна	Забезпечує взаємодію індивіда з політичною системою та іншими учасниками політичного процесу, створює умови для поширення та утвердження певних цінностей, ідей та норм у рамках суспільства. Крім цього, комунікативна функція покликана прищеплювати елементи відповідної політичної культури наступним поколінням, а також відбудовувати діалог щодо подальших можливих суспільних трансформацій, передбачає можливість удосконалення моделей і механізмів прийняття рішень, що притаманні відповідному суспільству
Інтегративна	Сприяє консолідації окремих суспільних груп та суспільства в цілому і забезпечує певний рівень згуртованості суспільства на основі притаманних його членам спільних рис. Як наслідок, інтегративна функція є стабілізаційним чинником, що сприяє зменшенню рівня конфліктогенності суспільства
Мобілізаційна	Характеризується здатністю до забезпечення активної діяльності індивідів та суспільних груп, спрямованої на вирішення певних завдань та проблем, захисту власних позицій та інтересів у політичному житті суспільства
Функція соціального прогресу	Передбачає розвиток держави, політичних інститутів та суспільства в цілому на основі політичної дії, що стала результатом зіставлення існуючої дійсності та ціннісних орієнтацій індивіда з бажаним станом речей
Захисна	Реалізується шляхом захисту пануючих політичних цінностей як політичною системою, так і окремими представниками суспільства (наприклад, антиморальна поведінка наштовхується на засудження завдяки обуренню інших членів суспільства, що викликає відсутність бажання повторювати подібні вчинки. Іншими прикладом є захист політичною системою принципів демократизму, законності та правової рівності, які, як мінімум, на декларативному рівні є базовими цінностями будь-якої держави)
Прогностична	Сприяє прогнозуванню сутності перебігу подальших політичних процесів та суспільно-політичних трансформацій на основі аналізу домінуючих цінностей та моделей поведінки різних суспільних груп

Таким чином, політична культура скерована на реалізацію спектра функцій, які, перебуваючи в стані взаємозв'язку та взаємодії, обумовлюють характер суспільних реакцій, поведінки, рівня активності та ставлення до відповідних політичних подій. Це, у свою чергу, дозволяє виявити особливості поведінкових настанов суспільства та окремих суспільних груп і, як наслідок, спрогнозувати зворотну реакцію на ті реалії та процеси, які відбуваються в країні.

13.2. Типологія політичної культури. Політичні субкультури

Важливо розрізнити закриті, замкнені, орієнтовані тільки на власні, локальні зразки та норми, типи політичної культури, не здатні до скільки-небудь продуктивного обміну цінностями з іншими системами норм та орієнтацій, а також відкриті інокультурному досвіду та спілкуванню типи політичної культури. Закриті, відкриті та інші види й типи політичної культури формуються на основі багатоканального засвоєння людиною найрізноманітнішої інформації. Американські політологи Габріель Алмонд і Сідней Верба на основі аналізу різноманітних видів політичних орієнтацій вивели три «чистих типи» політичної культури: патріархальний, підданський і активістський.

Патріархальна політична культура характеризується повною відсутністю у простих людей інтересу до політичного життя. Найближчими еквівалентами патріархальної політичної культури можна вважати політичні культури африканських племен.

Підданська політична культура відрізняється сильною орієнтацією на політичну систему та результати її діяльності, але слабкою орієнтацією на активну участь у функціонуванні політичної системи.

Активістська політична культура характеризується активною зацікавленістю громадян не тільки тим, що їм дасть політична система, політичне життя, але також і тим, що вони можуть відіграти активну роль у політичному житті.

Інший, не менш цікавий варіант типологізації політичної культури був запропонований відомим польським дослідником Єжи Йозефом Вятром. Базуючись на формаційному підході, запропонованому К. Марксом, Є. Вятр дійшов висновку, що для докапіталістичних формацій характерним є традиційний тип політичної культури, якому притаманні такі риси, як теократизм, консерватизм та регулювання взаємодії панівної еліти з населенням за допомогою традиційних норм. Основними видами традиційної культури, за Є. Вятром, є пле-

мінна, теократична, деспотична. До другорядних видів належить політична культура станової демократії, яка, у свою чергу, має два різновиди: патриціанський і дворянський види політичної культури.

Виникнення капіталізму й залучення мас до політичного життя створили масову політичну культуру – культуру не якоїсь класової меншості, а широких верств суспільства. Буржуазне суспільство знає два основних типи політичної культури: демократичний та автократичний.

Залежно від суб'єкта політики розрізняють політичну культуру індивіда, соціальної спільності (суспільного класу, соціальної групи, нації, народності, територіальної демографічної спільності тощо) та суспільства. Політична культура індивіда – це поєднання політичних знань, поглядів, уявлень, переконань, оцінок, орієнтацій і поведінки окремої людини. Вона формується під впливом як політичної культури суспільства в цілому, так і тієї соціальної спільності, до якої належить індивід. Політична культура суспільства є синтезом політичних культур усіх наявних у ньому соціальних спільностей за домінуючої ролі однієї з них – тієї, що посідає пасивне місце в системі суспільних, насамперед економічних, відносин. Загальнолюдські політичні ідеї і цінності, такі, наприклад, як свобода, рівність, справедливість, демократія тощо, є елементами загальнолюдської політичної культури.

Таким чином, різні підходи в дослідженні політичної культури збагачують уявлення та знання про багатогранність цього важливого соціального явища, що являє собою систему стійких уявлень, орієнтацій, цінностей, переконань, позицій, поглядів, зразків поведінки у сфері взаємовідносин влади і народу, які так чи інакше проявляються у діяльності суб'єктів політичного процесу, а також рівень розвитку власне політичних відносин, взагалі політичного життя, системи демократії і політичної освіти в певному суспільстві.

Через поняття політичної культури описують систему цінностей окремих особистостей і соціальних груп, зразки поведінки, соціально-економічні та інституційні сфери життєдіяльності громад тощо та визначають рівні сформованості політичної культури особистості.

Можна виділити три показники, які визначають, відповідно, ці рівні. Показником першого рівня політичної культури особистості є політичне пізнання, що включає в себе такі елементи: рівень уваги до політичних подій; володіння інформацією і наявність власної думки; рівень компетентності у сфері політики.

Другий, більш високий рівень – це ставлення до політики і політичної системи. Тут важливі певні моменти: оцінка діяльності влади; частота обговорення політичних проблем з друзями, родичами, знайо-

мими та ін.; рівень національної гордості за політичну систему країни, за її успіхи в різних сферах, за становище країни на міжнародній арені.

Показник третього, найвищого рівня – це ступінь участі в політичному житті суспільства. Цей рівень політичної культури передбачає: рівень політичної активності особистості; форми участі в політичному житті; участь у державній політиці або в органах місцевого самоврядування; ступінь віри людей в те, що вони здатні робити вплив на політичні рішення і вибір методів такого впливу.

Політична субкультура (від лат. sub – під) визначається як сукупність політичних орієнтацій і моделей поведінки, що суттєво відрізняються від домінуючих у суспільстві.

У сучасній політології виділяються такі види субкультур: регіональні, соціоекономічні, соціально-класові, етнічні, релігійно-політичні та ін.

Регіональні субкультури обумовлені економічними відмінностями, що зачіпають спосіб життя населення регіону, його екологічний стан, особливості природно-географічних і кліматичних умов, наявність певних природних ресурсів, що породжує економічні відмінності, які впливають на спосіб існування, політико-культурний рівень.

Соціоекономічні субкультури зумовлені існуванням у суспільстві різних груп, що мають різний економічний статус (наприклад, підприємницькі, фінансові кола), отже, і відмінності у способі життя, в інтересах, які відіграють досить важливу політичну роль.

Соціально-класові субкультури зумовлені статусними відмінностями і специфікою інтересів певних соціальних груп (класів), що відіграють важливу роль у політичному житті.

Етнічні субкультури пов'язані з особливостями, мовою, самобутністю певних етнічних груп. Політичні цінності, переваги і настанови поступаються етнічній самосвідомості та національному характеру певного етносу.

Релігійно-політичні субкультури виникають у тому випадку, коли релігія є основним всепроникаючим елементом загальної культури певної групи людей (наприклад, ісламський фундаменталізм).

Окрім перелічених типів, субкультури можуть поділятися й за іншими ознаками: субкультури лідерів та еліт, еліти і мас, молоді і старшого покоління, жінок і чоловіків та ін.

Найбільше значення для політичного розвитку суспільства має субкультура лідерів та еліт. Вона визначає, яким чином буде виконуватися її носіями управління політичною системою. У цьому ракурсі найбільш важливими елементами такої субкультури є здатність лідерів і

представників еліти виражати інтереси рядових громадян (і насамперед, не перетворювати своє суспільне становище в спосіб досягнення суто індивідуальних цілей), їх професійні управлінські якості, а також ті риси й властивості, які дозволяють їм завоювати й підтримувати авторитет.

Молодіжну субкультуру вирізняють гострота сприймання політичних подій, емоційність, нерідко недостатня зваженість оцінок, тяжіння до нового, а подекуди бунтарство й апатія.

Певні особливості притаманні політичній субкультурі жінок. У літературі зазначаються найбільш поширені риси цієї субкультури в країнах Заходу: схильність до підтримки партій і організацій консервативного напрямку, що зумовлюється обмеженням соціальних контактів жінок, меншою проти чоловіків політичною заангажованістю, звичкою наслідувати традиційні шаблони поведінки.

У результаті взаємодії різноманітних субкультур виникає нова якісна субстанція – загальна політична культура, яка вбирає в себе найголовніші ознаки і певний рівень політичної свідомості та поведінки в цілому суспільства.

13.3. Політична свідомість

Суб'єктивний бік політичного життя знаходить своє відображення в політичній свідомості. Політична свідомість здатна випереджати практику, прогнозувати розвиток суспільно-політичних процесів. Отже, вона здатна справляти значний вплив на політичне життя, на динаміку політичної культури суспільства. Крім того, від рівня політичної свідомості багато в чому залежить політична поведінка, характер політичної діяльності як окремих людей, так і їх суспільно-політичних об'єднань.

Політична свідомість – одна з центральних категорій науки про політику, що входить у систему її понятійних координат і означає сприймання суб'єктом тієї частини навколишньої дійсності, яка пов'язана з політикою і в яку включений суб'єкт, а також пов'язані з політикою дії і стани.

Політична свідомість – це усвідомлення сфери політики соціальними суб'єктами (індивідами, групами, спільнотами та ін.).

Політична свідомість – система знань, оцінок, настроїв і почуттів, за допомогою яких відбувається усвідомлення політичної сфери суб'єктами – індивідами, групами, націями тощо.

До структури політичної свідомості входять політичні норми і цінності, політичні переконання й уявлення, теоретичні й емпіричні знання. Політична свідомість формується в процесі політичної соціалізації.

Політична свідомість взаємопов'язана і взаємодіє з іншими формами суспільної свідомості: економічними переконаннями, правовими теоріями і нормами, філософськими навчаннями, етичними концепціями, естетичними цінностями, художніми поглядами.

Функції політичної свідомості:

— пізнавально-інформаційна – пізнання світу політики, отримання політичної інформації;

— оціночна – оцінка політичної дійсності і формування політичних поглядів, переконань, позицій;

— регулятивна – регулює соціальну поведінку людей на основі сприйняття дійсності, а також на основі сукупності політичних ідей, норм, уявлень і переконань, що ними виробляються;

— мобілізаційна – підштовхує індивідів до політичної активності як інструмента захисту власних позицій та інтересів.

Крім цього, важливо зазначити, що політична свідомість являє собою складний феномен, що характеризується багатоступеневою структурою. Зокрема розрізняють наступні рівні політичної свідомості:

Перший – теоретичний рівень. Складається з різних теорій, концепцій, ідей, поглядів та переконань політичного характеру. Аналіз політики на теоретичному рівні дозволяє:

— ставити і вирішувати її найважливіші завдання – причому як фундаментальні (стратегічні), так і поточні (тактичні);

— визначати засоби і методи їх досягнення;

— визначати напрями і шляхи організаційно-політичного забезпечення вирішення нагальних проблем;

— пропонувати теоретичні підходи щодо розробки нових та вдосконалення наявних методів громадського контролю щодо діяльності владних структур;

— коригувати здійснювану політику з урахуванням особливостей актуальних реалій.

Наступний – емпіричний рівень політичної свідомості. Являє собою сукупність практичного виміру функціонування політичного середовища, характеру участі різних суспільних груп, мотивів та світоглядних настанов політичної еліти. Зазначений рівень відображає політичну дійсність у вигляді міфів, уявлень, ілюзій, почуттів та переконань, що обумовлюють поведінку індивідів.

Ще один – буденний рівень політичної свідомості. Являє собою набір поведінкових настанов, що формуються на основі особливостей побуту та буденного життя представників різних соціальних верств. Зокрема погляди і переконання, сформовані представником

робітничого класу, мають відмінності від поглядів представників заможних верств населення. Як наслідок, врахування подібних відмінностей дозволяє визначити найбільш ймовірні варіанти політичної поведінки та електоральні симпатії різних суспільних груп, а також параметри перетинів у взаємодії різних верств населення.

Розглядаючи рівні політичної свідомості, неможливо проігнорувати типологізацію форм зазначеної категорії. Зокрема до них належать: індивідуальна, групова і масова політична свідомість.

Сучасна теорія та практика політичного життя наочно демонструють, що індивідуальна політична свідомість є відображенням стану політичної соціалізації і, як наслідок, характеризує здатність індивіда аналізувати політику та раціоналізувати власні політикоорієнтовані дії. У свою чергу, носіями групової свідомості виступають політичні організації та об'єднання, які інтегрують членів суспільства, що характеризуються схожим набором ціннісних орієнтацій та переконань. Зі свого боку, масова політична свідомість відображає характер сприйняття суспільством у цілому політичної дійсності. Масова політична свідомість у кожному суспільстві неоднакова – може бути авторитарною і демократичною. Авторитарна політична свідомість орієнтується на «сильну» політичну владу, беззаперечне підпорядкування їй, культ сили та авторитет тих, хто стоїть при владі, призводить до фактичного заперечення прав громадян на реальну участь у здійсненні влади тощо. Авторитарна політична свідомість – різновид фетишизованої свідомості, що обожає владу, сприймає її як своєрідну магічну силу, що забезпечує добробут суспільства і громадян. Авторитарна політична свідомість служить сприятливим ґрунтом для зростання культу особи глави держави, утвердження диктаторських, тиранічних режимів.

Демократична політична свідомість спирається на народовладдя, політичні свободи і рівність громадян перед законом, виборність і підзвітність перед народом органів влади, верховенство закону, а також громадянського суспільства над державою, політичний плюралізм та ін.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте сутність категорії «політична культура».
2. Поясніть структуру феномену політичної культури.
3. У чому полягає нормативна-ціннісна функція політичної культури?
4. Розкрийте сутність класифікації політичної культури, запропонованої Г. Алмондом та С. Вербою.

5. За допомогою яких показників можливе здійснення аналізу політичної культури суспільства?
6. Охарактеризуйте сутність категорії «політична свідомість».
7. Наведіть чинники, на які спираються демократичний та авторитарний типи масової політичної свідомості.

Теми доповідей, есе

1. Ефективна реалізація функції соціалізації як елемент самозбереження демократичної держави.
2. Чинники формування демократичної політичної свідомості.
3. Врахування фактора етнічної субкультури як чинник уникнення потенційних конфліктів.
4. Особливості політичної культури українського суспільства в умовах сучасності.
5. Вплив інформаційно-комунікативних технологій на формування політичної культури суспільства.

Література до теми 13

1. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии. Москва: Прогресс, 1999.
2. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии / пер. с англ. Л.Л. Галкина. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/1992-4-Almond_Verba.pdf
3. Бебик В., Головатий М. Політична культура сучасної молоді. Київ: Випра, 1998.
4. Бурдяк В.І., Ротар Н.Ю. Політична культура, ідеологія, психологія: навч. посіб. Чернівці: Рута, 2000.
5. Вятр Е. Социология политических отношений. URL: <http://www.twirpx.com/file/229174/>
6. Неретина С., Огурцов А. Концепты политической культуры. Москва: Ифран, 2011. 352 с.
7. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: учеб пособие. Москва: Аспект Пресс, 2002. 537 с.
8. Щедрова Г.П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти: монографія. Луганськ: Елтон-2, 2009. 308 с.

ТЕМА 14. ПЕРСОНАЛІЗОВАНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ

14.1. Особистість як суб'єкт політики. Суб'єкти та об'єкти політики

У країнах з розвинутою демократією суб'єкт-об'єктні відносини здебільшого базуються на тому, що політичні режими в цих державах уже сьогодні намагаються створити максимум необхідного для якнайповнішої реалізації загально визнаних прав і свобод людини.

Проблема особистості має в політичній науці, щонайменше, три головних аспекти:

- власне людина з притаманними їй індивідуальними рисами і якостями: інтелектуальними, емоційними, вольовими;
- особистість як представник групи: статусної, класової, соціально-етнічної, еліти, мас тощо, а також як виконавець певної політичної ролі: виборця, члена організації, парламентарія;
- особистість як свідомий, активний учасник громадського і політичного життя, людина, яка зазвичай взаємодіє з владою і виступає суб'єктом і об'єктом впливу політики.

Місце людини в політичному житті в загальному плані розглядалося в багатьох політичних ученнях. Вже у давнину з'являються вчення, які по-різному оцінюють ставлення особистості до політики і держави. Найвпливовіші з них – вчення Конфуція, Платона і Аристотеля.

Конфуцій розробив патерналістську концепцію держави, згідно з якою держава інтерпретувалася як одна велика патріархальна сім'я, в якій вся повнота влади належить правителю-батькові. У патерналістській концепції влади пересічній людині приділяється роль простого виконавця царської волі, тобто пасивного, несвідомого учасника політики.

У політичній концепції Платона розроблене тоталітарне трактування особистості. При такому розумінні особистості питання про її автономію та політичну роль завідомо виключається і людина виступає лише об'єктом влади.

У вченні Аристотеля політичне життя суспільства розглядалося у співвідношенні з природою людини. Аристотель вважає індивіда істотою політичною за своєю природою внаслідок його природної зумовленості жити в суспільстві, колективі. У державі як вищій фор-

мі спілкування людей реалізується природа людини – індивід стає органічною частиною живого і цілісного політичного організму. Хоча Аристотель і виступає за пріоритет держави у відносинах з громадянином, але, на відміну від Платона, він противник одержавлення суспільства. У цілому ж Аристотель, як і його попередники, не відокремлює особистість і суспільство від держави.

У політичній концепції Н. Макіавеллі людина розглядалася як негативне начало, а відносини між людьми характеризувалися формулою «людина людині – вовк». Люди об'єднуються в натовп темних і неосвічених людей. За Макіавеллі, правитель повинен вважати всіх людей злими. Однак він був і теоретиком організаційної поведінки людей. З його ім'ям пов'язана теорія еліт, технологія ефективного лідерства тощо.

Важливо підкреслити, що політичний вимір є впорядкованим лише за умов чіткого визначення суб'єктів та об'єктів політики в рамках відповідного етапу історичного розвитку. Реалізація цієї вимоги дає можливість спростити аналіз сутності політичних відносин між різними учасниками політичного процесу, визначення форм їх політичної поведінки та методів політичної діяльності.

Суб'єкт і об'єкт політики – це невід'ємні частини політичної взаємодії, тому вони розглядаються в контексті взаємодоповнення та взаємозалежності, але водночас кожен з цих елементів характеризується наявністю притаманних лише йому властивих ознак. Зокрема суб'єктами політики є соціуми, установи, організації, окремі індивіди (наприклад, політичні лідери), практична діяльність яких спрямована на здійснення трансформацій у державі та суспільстві шляхом використання засобів політичного впливу. Існування суб'єкта політики передбачає обов'язкову наявність об'єкта політичного впливу, в іншому разі суб'єктно-об'єктний зв'язок буде порушено.

Об'єкти політики – це елементи політичної сфери в їх різноманітних варіаціях і зв'язках з усім населенням країни. До переліку об'єктів політики входять усі, хто підлягає впливу прийнятих політичних рішень, на кого спрямована реалізація владних повноважень. Іншими словами, об'єкти політики – це реальна політична дійсність та характерне для неї політичне середовище, що охоплює різні структурні елементи політичного життя та на які скеровано вплив суб'єктів політики.

Сучасна дійсність демонструє, що наразі суб'єктом і об'єктом політики можуть бути як окремі індивіди, політичні інститути, організації, рухи, суспільні верстви, так і держави в цілому (наприклад,

об'єктом міжнародної політики). При цьому розвиток суспільства та політичного життя системи міжнародних відносин збагачується різносторонністю суб'єктів політики як стейкхолдерів певних цінностей, позицій та інтересів. Саме тому важливим є питання їх класифікації з метою виявлення характерних рис, притаманних різним типам політичних суб'єктів.

На сьогодні достатньо поширеною є класифікація на первинні та вторинні групи суб'єктів політики. До первинних суб'єктів належать індивіди та групи, об'єднанні певними ціннісними, територіальними, етнічними, соціальними та культурно-релігійними чинниками (етноси, народи, соціальні групи). У свою чергу, до вторинних суб'єктів політики відносять безпосередньо суспільні інститути та організації, які служать знаряддям колективного відображення інтересу. Таким чином, вторинні суб'єкти політики створюються на базі первинних та є їх похідними.

Беззаперечно, в умовах сучасної дійсності центральним суб'єктом політики є особистість. Саме на основі діяльності індивіда забезпечується функціонування владних інституцій, держави, громадських організацій та суспільства в цілому. Тому роль політики у житті населення є відображенням ступеня активності особистості як частини суспільства, відповідних параметрів соціалізації, притаманного їй типу політичної культури. Кожна особистість є носієм певних ідей, уявлень, переконань, мотивів та настанов, характеризується власним ставленням до політичних реалій та політики в цілому, володіє певним рівнем навичок політичної діяльності. Людина здатна виступати як політичний лідер, лідер суспільної думки, державний діяч. Вона як громадянин має права і обов'язки, гарантовані державою. Але ступінь реалізації цих прав залежить виключно від кожної особистості окремо.

Звісно, в умовах здійснення визначних політичних трансформацій неможливо діяти за відсутності односторонніх, які спільними діями здатні пришвидшувати темпи перебігу ініційованих процесів. Саме з цього випливає доцільність формування соціально-політичних спільнот як цілісних структурних утворень, що формуються на основі об'єднання індивідів, які мають спільні ідеї, інтереси, погляди та переконання. Тому до основних ознак соціально-політичних спільнот відносять:

- здатність до здійснення суспільних перетворень;
- результативність функціонування соціально-політичної спільноти є похідною сходінкою активності, доцільності та своєчасності дій, а також рівня згуртованості відповідної спільноти;

– характер діяльності соціально-політичних спільнот обумовлює стан та параметри функціонування держави та політичної сфери суспільства;

– особливості політичної діяльності суб'єктів політики відображають сутність суспільно-політичного та державного устрою країни та впливають на нього.

14.2. Політична соціалізація особистості

Політична соціалізація – це процес засвоєння особистістю політичних знань, норм та цінностей суспільства, до якого вона належить.

Вперше цей термін застосували у ХІХ ст. американський соціолог Франклін Гіддінгс і французький соціопсихолог Габріель Тард.

Політична соціалізація передбачає комплекс заходів, які готують людину до життя у сфері політики, визначають її політичну поведінку, впливають на уподобання та рішення.

Високий рівень політичної соціалізації громадян є передумовою високого рівня розвитку суспільних відносин та їх стабільності. Політична соціалізація допомагає людині орієнтуватися у політичних реаліях, обирати шляхи участі у політичній взаємодії.

Політична соціалізація охоплює не тільки засвоєння отримуваної інформації індивідом з боку політичного середовища та формування певного ставлення до режиму. У нинішніх умовах цей процес також має сприяти особистісній оцінці норм, традицій та переконань, вибору власного набору ціннісних орієнтацій.

Джерелами або інститутами політичної соціалізації є передусім родина, заклади освіти, навколишні події, засоби масової інформації, держава. Завдяки поглинанню інформації та перейняття норм, цінностей і домінуючих моделей поведінки у суспільстві формується відповідний політичний світогляд та тип політичної культури. Але важливо підкреслити, що в різних країнах інформаційна наповненість інститутів соціалізації (особливо державних) може відрізнятись (наприклад, роль шкіл в умовах тоталітарних країн спрямована на формування пасивного та слухняного у відношенні до панівної верхівки населення).

При вивченні особливостей феномену політичної соціалізації важливо запам'ятати, що зазначена категорія передбачає наявність двох етапів – первинного та вторинного. Різниця між ними детермінується такими чинниками, як вік людини, рівень наявних знань, осо-

бливості політичного досвіду та ступінь здатності до самостійного обрання пріоритетів політичної дії.

Первинна соціалізація є першим етапом формування особистого ставлення до складових елементів політичного життя. На цьому етапі відбувається базове засвоєння суспільних цінностей та норм, здійснюється становлення первинної картини сприйняття навколишнього світу. Фактично первинна соціалізація є результатом спроб осмислити інформацію про політичне життя, поглинання тих оцінок політичних реалій, які дитина отримує від батьків. Як наслідок, на основі отриманої інформації поступово в індивіда формується особистий набір ціннісних орієнтацій.

Вторинна соціалізація відбувається тоді, коли особистість характеризується здатністю до оволодіння різними ролями у владній сфері, засвоєнням та аналізом інформації незалежно від тиску групової свідомості. На цьому етапі спостерігається спроможність людини до поєднання, порівняння та критичного оцінювання інформації, здатність формувати власну позицію щодо різних уявлень, цінностей та переконань.

Ознаки політичної соціалізації:

– Процес політичної соціалізації триває неперервно впродовж усього життя індивіда, має історичний характер, що визначається специфікою цивілізаційного розвитку, розміщенням соціальних і політичних сил, особливостями політичної системи, а також своєрідністю сприймання всіх цих чинників кожним індивідом.

– Політична соціалізація, скерована державними органами і партіями, має певну класову, політичну, моральну, естетичну та етичну спрямованість, покликана формувати «політичну людину» з певними громадянськими якостями.

– Процес політичної соціалізації є накопиченням соціально-політичного досвіду відбувається постійне видозмінювання або закріплення відповідних позицій у діяльності людини.

Політична соціалізація може набувати форм відвертого або прихованого передавання досвіду:

– *відверта форма* – містить безпосереднє передавання інформації, почуттів або цінностей. Наприклад, вивчення суспільних дисциплін;

– *прихована форма* – це передавання неполітичних настанов, які впливають на політичні відносини, на винесення політичних рішень, поведінку.

Залежно від характеру взаємодії політичної системи та особистості виділяють такі типи політичної соціалізації:

Гармонійний тип передбачає певну культурну однорідність, усталені демократичні традиції і громадянське суспільство, здатне забезпечити відносно рівноправний діалог індивіда та влади.

Плюралістичний тип забезпечує опосередковану взаємодію індивіда та влади через різноманітні субкультури. Об'єднавчим політико-культурним кодом тут виступають цінності ліберальної цивілізації – свобода, приватна власність, індивідуалізм, права людини, плюралізм, демократія.

Конфліктний тип проявляє політичне насильство через релігійну, етнічну, ментальну, культурну багатоманітність, низький рівень життя та практичну відсутність базового політико-культурного коду.

Гегемоністський тип вводить людину в політику через визнання цінностей певної групи, класу, етносу, релігії, політичної ідеології.

Етапність процесу політичної соціалізації особистості визначається багатьма чинниками, до яких належать:

- вікові зміни;
- належність особистості до певної соціальної групи;
- засвоєння відповідних соціальних і політичних ролей;
- особистий досвід участі в політичній діяльності.

З огляду на вікові зміни виокремлюють такі етапи розвитку особистості:

– I – політична соціалізація в родині. Починається вже у віці 3–4 років, коли завдяки батькам, засобам масової інформації, найближчому оточенню дитина набуває перших знань про політику.

– II – політична соціалізація в школі. Відбувається не лише кількісне накопичення знань про політику, а насамперед формується ставлення до неї.

– III – політична соціалізація в суспільстві – додаються нові механізми трансляції політичних цінностей, зокрема неформальних (молодіжні групи, молодіжна субкультура загалом).

– IV – політична соціалізація в дорослому житті – триває аж до досягнення людьми зрілого віку (40–60 років).

14.3. Політична поведінка

Політична поведінка – це сукупність конкретних дій індивідів, груп та організацій як реакція на певні процеси та події в рамках політичної системи. Використання в політичній науці категорії «політична поведінка», так само як і поняття «політична участь», «політична діяльність», обумовлено необхідністю відокремлення дій

суб'єктів політики, що ґрунтуються на раціональних мотивах, від ірраціональних форм активності та неусвідомлених (частково усвідомлених) вчинків.

Поширеною є типологія політичної поведінки, запропонована польськими дослідниками. Вони розрізняють два типи: відкритий (політична дія) і закритий (політична бездіяльність).

У межах відкритої політичної поведінки особистість може виконувати такі політичні ролі:

- звичайний член суспільства, громадянин з незначним політичним впливом, незначною активністю та інтересом до політики;

- громадянин – член громадської організації, суспільного руху або декількох організацій;

- громадянин – член суто політичної організації (політичної партії або подібної), який цілеспрямовано і з власної волі бере участь у політичному житті;

- політичний діяч, професійний політик, для якого політична діяльність є не лише єдиним чи основним заняттям, засобом до існування, а й сенсом життя;

- політичний лідер – загально визнаний політичний діяч, керівник політичної партії, громадсько-політичної організації і суспільно-політичного руху.

Закрита політична поведінка (політична іммобільність) також може проявлятися в різних формах, а саме:

- виключеність з політичних відносин, зумовлена низьким рівнем розвитку особистості або суспільного розвитку взагалі;

- політична виключеність як результат недосконалості політичної системи, розчарування в політичних інститутах і лідерах та байдужості до їхньої діяльності;

- політична апатія як форма несприйняття політичної системи, відмова від будь-яких форм співпраці з нею;

- політичний бойкот як вияв активної ворожості до політичної системи та її інститутів.

На сьогодні визначають такі основні акти політичної поведінки:

- реакція – вчинок, що виник як зворотна дія у відповідь на певні події та процеси, дії та бездіяльність окремих осіб чи політичних інститутів (організацій);

- політична участь як набір форм і методів впливу на політику;

- пряма дія як форма безпосередньої участі у політиці шляхом проведення мітингів, страйків, демонстрацій, протестів, актів голодування, тощо;

– абсентеїзм – ухил від застосування будь-яких інструментів участі в політичних процесах, що є результатом переконання в не-доцільності (або низькій пріоритетності) власної участі у політичних процесах;

– політичний дискурс – полягає у здійсненні інтелектуальної діяльності щодо політичних реалій (просвітництво інших осіб, наукове опанування політики, самоосвіта);

– політичне функціонування – апаратна робота фахівців, які забезпечують діяльність інституцій, покликаних на реалізацію функцій влади (органи публічної влади, політичні партії, впливові ЗМІ), тобто діяльність осіб, які розглядають політику як сферу професійної самореалізації.

14.4. Форми участі в політиці

Політична участь – це безпосередній вплив громадян на процес прийняття та реалізації політичних рішень, а також функціонування політичної системи в цілому.

Теоретичні надбання сучасної політичної науки визначають такі типи політичної участі:

– участь на виборах та референдумах (реалізація пасивного та активного виборчого права);

– активістська діяльність;

– професійна діяльність політиків, державних службовців та фахівців у політиці;

– участь у мітингах, акціях громадянського протесту, політичних зборах;

– залучення до партійної діяльності, діяльності політичних рухів, спілнот та інших політичних організацій.

Крім вищевикладеного, застосовуються й інші критерії до класифікації феномену політичної участі. Зокрема до таких критеріїв належать тип суб'єктів політичної участі (індивіди, соціальні групи, організації політичного спрямування, органи публічної влади, міжнародні спільноти), ступінь активності (пасивна та активна політична участь), ступінь суспільної припустимості (припустимі та неприпустимі форми політичної участі), за масштабом (політичні дії, що розповсюджуються на цілу країну, міжнародне середовище, окреме місто чи регіон). Також варто відзначити критерії політичних засобів, що використовуються як інструменти політичної участі: добровільні та примусові, легітимні та нелегітимні, законні та незаконні, мирні й

насильницькі форми. У цьому контексті заслуговує на увагу ще одна класифікація типів політичної участі, відповідно до якої зазначений феномен поділяється на конвенційну (та, що передбачена законом), та неконвенційну (види участі, не дозволені владою) форми участі.

Розглядаючи різні підходи до класифікації типів політичної участі, не варто ігнорувати ще один варіант її типологізації. Відповідного до нього, виокремлюють:

- автономну політичну участь, яка являє собою добровільну діяльність індивідів, що мають на меті захистити певні позиції та інтереси;
- мобілізована участь – характеризується наявністю додаткового зовнішнього стимулу, який, як правило, має протиправну форму (адміністративний примус, підкуп тощо). Такий тип участі домінує в авторитарних та демократичних країнах перехідного типу, що характеризується недостатнім рівнем інституційного розвитку системи правосуддя та відповідним рівнем політичної культури;

- «ангажована» політична участь – цілеспрямована діяльність, в основу якої закладено мету щодо реалізації групових інтересів (партій, політичної команди, політичних угруповань), яка є цілком організованою, спланованою та усвідомленою. Природно, що певною мірою ангажовану політичну позицію займають усі ключові політичні гравці, захищаючи власні інтереси та позиції відповідних політичних організацій.

Сучасна дійсність красномовно демонструє той факт, що актуальний політичний процес характеризується багатоваріативністю у виборі форм політичної участі. Зокрема в демократичних країнах найчастіше використовуються конвенційні, автономні та легітимні форми політичної участі, але й навіть демократичні держави час від часу служать середовищем для деструктивних процесів. Тим не менш, такі події, як протести з використанням насилля, і тим більше використання адміністративного ресурсу для мобілізації населення є, скоріше, винятком, ніж загальною тенденцією, тому доцільно припустити, що домінування в країні певних форм політичної участі є відображенням стану політичної системи, її спроможності для створення та підтримки оптимальних параметрів політичної взаємодії.

Наостанок відзначимо, що політична участь спрямована на реалізацію набору соціальних функцій. До них належать:

- артикуляція, реалізація інтересів та вимог;
- добір політичних еліт;
- рекрутування публічних політиків та управлінців;
- залучення населення до вироблення і реалізації політичних рішень;

- політична соціалізація;
- запобігання конфліктам та їх розв’язання;
- боротьба з бюрократизмом та застарілими нормами і практиками функціонування політичних інститутів.

Питання для самоконтролю

1. Яку роль у політичному житті суспільства відводив людині Аристотель?
2. Розкрийте співвідношення понять «суб’єкт» і «об’єкт» політики.
3. Охарактеризуйте сутність поняття «політична соціалізація». Які ознаки їй притаманні?
4. Поясніть сутність та характерну відмінність між первинною та вторинною політичною соціалізацією.
5. Дайте визначення категорії «політична поведінка».
6. У чому полягають характерні відмінності між автономним, мобілізованим та заангажованим типами політичної участі?
7. Обґрунтуйте суспільну значущість реалізації соціальних функцій політичної участі.

Теми доповідей, есе

1. Місце людини в політичному житті суспільства в умовах сучасності.
2. Чинники політичної суб’єктності в умовах демократичного політичного режиму.
3. Гегемоністський тип політичної соціалізації як елемент функціонування тоталітарних держав.
4. Порівняльний аналіз рівня політичної участі населення України та Польщі.
5. Особливості політичної поведінки як результат процесу політичної соціалізації.

Література до теми 14

1. Аристотель. Политика. Афинская полития / пер. с древнегреч. А. Лосева]. Москва: Мысль, 1997. 458 с.
2. Дарендорф Р. Мораль, революция и гражданское общество. Размышления о революции в Европе. Москва: Ad Marginem, 1998.

3. Конфуций. Суждения и беседы / пер. с кит. П.С. Попова. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2008. 224 с.
4. Макиавелли Н. Государь / пер. с итал. Москва: АСТ, 2006. 176 с.
5. Платон. Собрание сочинений: в 4 т. / пер. с древнегреч.; под ред. А.Ф. Лосева и др. Москва: Мысль, 1990. 860 с.
6. Спенсер Г. Личность и государство / пер. М.И. Тимофеевой; под ред. В.В. Битнера. Санкт-Петербург: Вестник знания, 1908.
7. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. Санкт-Петербург: Наука, 2001.
8. Шестопал Е.Б. Политическая психология. Москва: Аспект Пресс, 2012. 344 с.
9. Щегорцев Н.И. Политическая культура: модели и реальность. Москва: Книга, 2001.
10. Щедрова Г.П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти: монографія. Луганськ: Елтон-2, 2009. 308 с.
11. Щедрова Г.П., Марковська Я. Е. Комунікативний аспект партійної діяльності як чинник політичної соціалізації громадян. *Гілея*: зб. наук. праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. Київ: Гілея, 2020. Вип. 153 (№ 2). С. 494–500.

ТЕМА 15. ГЛОБАЛЬНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ

15.1. Політика як міжнародний процес

Сучасна політична наука характеризує міжнародну політику як сукупну діяльність соціальних спільнот, народів, держав, соціальних та політичних інститутів, що виходить за межі національних кордонів однієї держави.

Протягом останніх тридцяти років спостерігається новий етап трансформації глобального світоустрою. Біполярна система, яка характеризувалася протистоянням двох геополітичних полюсів (США та ССРСР), після завершення «холодної війни» була заміщена багатопольною системою міжнародних відносин. Визначився новий перелік центрів впливу, до якого увійшли США, Європейський Союз, Росія, Китай, продовжується становлення регіональних лідерів Азіатсько-Тихоокеанського регіону та Східної Азії.

Проте водночас світ, що зазнав змін, не став стабільнішим. Як і раніше, кожен учасник системи міжнародних відносин переслідує свої інтереси, які час від часу перетинаються з позиціями інших міжнародних гравців. Спостерігається неможливість рівномірного забезпечення дотримання всіма стейкхолдерами міжнародного середовища загальних правил гри, які, передусім, визначено статутом та резолюціями Організації Об'єднаних Націй. Такі явища, як регіональні конфлікти, міжнародний тероризм, транскордонна злочинність, інформаційне протистояння продовжують залишатися частиною міжнародного життя. Тому зараз дуже важливим є питання внесення кардинальних змін у політичний світоустрій, розробки нових міжнародних механізмів, здатних забезпечити виконання основоположних принципів і норм.

Структура міжнародної політики складається з таких основних суб'єктів політичного життя:

- національні держави;
- міжурядові організації та їх органи (ООН, Рада Європейського Союзу);
- організації регіонального та міждержавного характеру (наприклад, ЄС)
- неурядові (недержавні) міжнародні організації (наприклад, Міжнародний комітет Червоного Хреста).

У свою чергу, до основних цілей міжнародної політики належать:

- забезпечення миру та безпеки;
- захист прав людини;
- ведення економічного співробітництва;
- спільна розробка та реалізація шляхів протидії глобальним проблемам та загрозам сучасного світу.

Як наслідок, середовище міжнародної політики служить інструментом реалізації державою спектра функцій, зокрема:

- оборонної;
- інформаційно-представницької;
- регулятивної;
- інтегративної тощо.

Реалізація оборонної функції спрямована на створення, підтримку та підвищення безпекових умов функціонування держави щодо зовнішніх загроз. Як правило, в контексті участі держави в міжнародному середовищі реалізація оборонної функції забезпечується шляхом вступу до оборонних блоків (наприклад, НАТО), дипломатією (задня мирного вирішення наявних або ймовірних конфліктів), інструментами послаблення супротивника (ембарго, економічні санкції тощо). У свою чергу, забезпечення реалізації інформаційно-представницької функції здійснюється шляхом репрезентації позиції держави та уряду на міжнародній арені. Зі свого боку, регулятивна функція покликана здійснювати контроль над виконанням іншими суб'єктами міжнародних відносин загальноновизнаних норм, традицій міжнародного спілкування, юридичних актів міжнародного права (наприклад, шляхом здійснення позову державою до міжнародного суду). І, наостанок, четверта, інтегративна функція полягає у створенні та зміцненні міжнародних зв'язків, які в сукупності формують систему міжнародних відносин.

Таким чином, можна зробити висновок, що зовнішньополітичний вектор діяльності держави передбачає використання спектра інструментів впливу. До них належать як мирні (політичні, ідеологічні, економічні), так і воєнні засоби захисту та досягнення інтересів країни. При цьому до ідеологічних засобів належить поширення культурного впливу та цілеспрямована діяльність щодо покращання іміджу держави, а також використання інформаційно-комунікаційних технологій з метою посилення власного інформаційного впливу на уряди і населення інших країн.

15.2. Міжнародні політичні відносини

Розглядаючи сутність феномену міжнародних відносин, важливо підкреслити, що зазначена категорія являє собою сукупність дипломатичних, економічних, політичних, правових, гуманітарних, соціальних та воєнних зв'язків і взаємодій між різними суб'єктами міжнародних відносин.

Сучасні теоретичні підходи збігаються в тому, що аналіз специфіки міжнародних відносин має ґрунтуватися на врахуванні сутності та характерних особливостей учасників міжнародного середовища. Зокрема відомий дослідник Раймон Арон вважав, що міжнародні відносини являють собою взаємовідносини між політичними одиницями. На його думку, центральною основою системи міжнародних відносин є, передусім, відносини між державами, які можна типологізувати на основі символічних образів двох моделей поведінки – воїна та дипломата.

Натомість, не менш відомий вчений Джеймс Розенау висловив думку, що символічними постатями міжнародних відносин є турист і терорист. На його переконання, останні трансформаційні зміни, які стали наслідком краху біполярної системи міжнародних відносин, стали чинником остаточного переходу до нової фази, за якою центральним суб'єктом є не держава, а конкретна особистість.

Перманентна тенденція до появи кардинальних змін у світі обумовлює появу нових та загострення існуючих глобальних проблем, що загрожують людству. Усі вони потребують консолідації зусиль різних учасників міжнародного середовища, вироблення єдиного напрямку дій задля успішного подолання глобальних викликів та нівелювання можливих загроз.

Враховуючи складність та багатоаспектність феномену міжнародних відносин, не дивно, що на його вивчення спрямований окремий напрям політичної науки – теорія міжнародних відносин. Адже міжнародні відносини – це не тільки різновид суспільних відносин, але й системне утворення з відповідними характерними рисами. До таких рис належить наявність спектра розгалужених елементів, які перебувають у процесі взаємодії, що, у свою чергу, характеризується різною спрямованістю, ступенем активності та наявністю відмінностей у використанні засобів міжнародного впливу. При цьому взаємодія, що базується на принципах співпраці та взаємодопомоги, забезпечує посилення інтеграційних зв'язків, які, у свою чергу, формують людське співтовариство. Тому міжнародні відносини слід розглядати як гло-

бальну систему (макросистему), яка охоплює комплекс взаємодій, що мають суперечливий та узгоджений характер, між різними її елементами, представленими такими структурними одиницями, як держава, міжнародні рухи та організації, транснаціональні корпорації, впливові політичні сили. На такі процеси, як глобалізація економіки, культури та науки, політичну інтеграцію, регіоналізацію активно впливають інтереси окремих сторін. Водночас, на відміну від держави, що здатна регулювати внутрішні зв'язки, міжнародне середовище характеризується відсутністю єдиного апарату регулювання міжнародних відносин, який був би інструментом погодження і впорядкування дій та інтересів.

Ключовим елементом міжнародних процесів є політичні відносини, які, взаємодіючи з економічною, соціальною, культурною, гуманітарною та іншими сферами, спрямовують їх. Наразі дедалі більше вбачається тенденція до розширення кількості учасників міжнародних відносин, посилення впливу недержавних суб'єктів. Зокрема, окрім держав, активно діють міжнародні організації, загальна кількість яких вже перевищила показник у дві сотні. Їх спрямованість орієнтована на вирішення конфліктів та розв'язання проблем у певних сферах, а також захист прав людей. Крім цього, існує близько трьох тисяч неурядових організацій, діяльність яких спрямована на добровільну допомогу в розв'язанні найрізноманітніших завдань.

Натомість навіть в умовах сучасного етапу глобалізації центральним суб'єктом міжнародних відносин залишається держава. І хоча нині доволі активно виступають інші стейкхолдери міжнародного середовища, їх роль не варто порівнювати з функціональним набором діяльності держав, які покликані бути інструментами репрезентації інтересів суспільства в цілому, а не окремих суспільних груп. Більше того, держави мають виключний, притаманний лише їм набір інструментів, до якого можна віднести можливість карбування власної грошової одиниці, наявність армії та державного суверенітету, представленість у міжнародних організаціях міждержавного та міжурядового спрямування.

Система міжнародних відносин характеризується наявністю широкого спектра взаємозумовлених чинників, які мають враховуватися всіма суб'єктами міжнародного середовища. До них належить економічний, етнічний, демографічний, культурно-релігійний, географічний, науково-технічний, воєнний та ін. При цьому міжнародні відносини включають у себе всі варіації приватних та громадських взаємодій, що передбачають вихід за межі національних кордонів однієї держави.

Відокремлюють такі рівні міжнародних відносин:

- локальний;
- регіональний;
- глобальний (макрорівень).

Феномен міжнародних відносин проявляє себе в різних варіаціях, типах та станах. У радянській теоретичній літературі їх класифікували на підставі класового характеру, визначивши такі види:

- відносини владарювання і підкорення (проявляються у рабовласницькому, феодальному та капіталістичному суспільствах);
- відносини співробітництва і взаємодопомоги (здійснюються між країнами соціалістичного табору);
- перехідні відносини (між країнами, що розвиваються).

Проте очевидно, що зазначена класифікація не відповідає реаліям сучасних умов, і навіть не публічно вважалася дещо внутрішньо суперечливою у радянський період, оскільки і у ХХ ст. відбувалися конфлікти між соціалістичними країнами (наприклад, суперечки між СРСР та КНР, що набуло форми Китайсько-в'єтнамської війни та збройного конфлікту на острові Даманський). Тому нині актуальності набула інша класифікація, відповідно до якої міжнародні відносини поділено на два типи:

- відносини, базовані на балансі сил;
- відносини, які ґрунтуються на балансі інтересів.

Також розрізняють види міжнародних відносин за такими критеріями:

- за сферами суспільного життя (політичні, економічні, культурні, ідеологічні);
- за суб'єктами взаємодії (міждержавні, міжпартійні, відносини між урядовими та неурядовими організаціями);
- за ступенем їх розвитку (високий, середній, низький).

Іншим, не менш важливим критерієм класифікації міжнародних відносин, є розрізнення станів, у яких перебувають суб'єкти міжнародного середовища у відношенні до інших зовнішньополітичних гравців. Зокрема визначають стани:

- суперництва;
- ворожечі;
- нестабільності;
- війни;
- конфлікту;
- мирного співіснування;
- політичного узгодження інтересів шляхом компромісу;

- співробітництва;
- довіри.

Як уже зазначалося, системі міжнародних відносин не властива наявність єдиного центру управління. У ній одночасно діє широкий спектр учасників міжнародного середовища, чий ступінь впливу на глобальні процеси має нерівномірний характер. Це, у свою чергу, підкреслює важливість мирної взаємодії, переговорів та співробітництва.

15.3. Зовнішня політика держав

Повноцінне забезпечення реалізації функцій держави потребує використання всіх наявних механізмів та інструментів досягнення поставлених цілей. Не є винятком і необхідність здійснення зовнішньополітичної діяльності як особливого напрямку політики держави з метою виконання певних завдань шляхом безпосередньої взаємодії із зовнішнім середовищем.

Сучасна теорія міжнародних відносин визначає зовнішню політику як цілеспрямовану діяльність держави та інших політичних інститутів, спрямовану на встановлення, збереження, розвиток та підтримку відносин зі світовим товариством, захист національного інтересу та поширення власного впливу на інших суб'єктів міжнародних відносин. При цьому зовнішня політика держави детермінується багатьма чинниками, зумовленими географічним положенням, національним менталітетом, курсом діючої політичної верхівки, релігійними, моральними, світоглядними та етнічними особливостями населення.

Головна мета зовнішньої політики полягає у забезпеченні сприятливих умов для реалізації інтересів країни, забезпечення національної безпеки та економічного процвітання. Практика демонструє, що зовнішня політика держави є відображенням внутрішньої. Тож держава використовує зовнішню політику задля реалізації таких цілей:

- створення умов для вигідної співпраці та взаємодії з іншими суб'єктами міжнародних відносин;
- забезпечення власного представництва в міжнародному поділі глобального ринку праці та пов'язаних з цим економічних взаємодій, що полягають в обміні товарами, сировиною, технологіями;
- забезпечення захисту прав людини, дотримання загальнолюдських цінностей та міжнародної реакції на антиморальні вчинки інших держав;

– об'єднання зусиль з іншими акторами міжнародних відносин з метою спільного вирішення проблем і завдань, досягнення певних цілей та результатів;

– участь у розробці та впровадженні механізмів подолання глобальних викликів і загроз сучасного світу;

– створення сприятливих умов для ефективної реалізації інших внутрішньополітичних цілей і завдань.

Відповідно, можна визначити, що найголовнішими цілями держави є:

1. Забезпечення національної безпеки, що являє собою стан держави, який дає їй можливість зберігати свою територіальну цілісність і незалежність та виступати самостійним суб'єктом системи міжнародних відносин. Рівень національної безпеки є параметром, який відображає ступінь захищеності національних кордонів, внутрішньої стабільності, здатності системи до забезпечення порядку, ризику виникнення епідеміологічних і техногенних катастроф.

2. Збільшення сили держави – підвищення її економічного, політичного, культурного, туристичного, технологічного та воєнного потенціалу. Одним із найважливіших чинників є авторитет держави, який формується на основі рівня доцільності та професійності в діяльності керівництва країни.

3. Покращання іміджу та позицій на міжнародній арені. Зазначена мета є похідною від характеру виконання двох попередніх пунктів, оскільки вони перебувають у стані взаємозв'язку. Адже позитивний імідж, так само як і вдале позиціонування, неможливі за умов наявності збройних конфліктів всередині держави, оскільки в такому випадку країна приречена на зменшення власного рівня туристичної та інвестиційної привабливості.

Таким чином, зазначені цілі перебувають у стані постійного взаємозв'язку. Зокрема престиж та рівень міжнародного впливу держави залежать від її сили. У свою чергу, сила й безпека держави багато в чому детермінуються її міжнародними позиціями.

Важливу роль у реалізації зовнішньополітичних цілей займають обрані засоби їх досягнення. Залежно від сфер функціонування суспільства вони поділяються на політичні, економічні та ідеологічні.

Політичні засоби складаються з військових та дипломатичних моделей досягнення поставлених цілей. Основними формами воєнного впливу є оголошення війни, нарощення військової присутності в певному регіоні або біля кордону з іншою державою, здійснення військових провокацій. Також до таких форм відносять і психологічний

тиск, який виникає внаслідок «бряцання зброєю» – проведення військових навчань, маневрів, публічних демонстрацій нових видів зброї. У свою чергу, до дипломатичних заходів належить сукупність усіх заходів ненасильницького характеру, спрямованих на реалізацію визначених керівництвом держави завдань.

Інші, економічні засоби, передбачають використання інструментів економічного впливу на економіку та політику інших учасників міжнародного середовища. Адже, безумовно, саме економічний потенціал є особливо важливим засобом тиску, який здатен похитнути або зміцнити позиції інших гравців. Тому держави з потужним економічним потенціалом здатні нав'язувати власний порядок денний світовому співавторству.

До ідеологічних, або інформаційно-пропагандистських, засобів зовнішньої політики відносять різноманітні форми інформаційного впливу. Передусім, зазначена форма використовується задля поширення певних культурних цінностей в інших країнах, покращання власного позитивного іміджу. З цією метою в зарубіжних країнах відкриваються культурні центри, створюються підконтрольні засоби інформації, активно використовується Інтернет, влаштовуються різноманітні виставки, презентації тощо.

Наостанок, у межах цієї теми дуже важливо не оминати увагою визначення категорії «національний інтерес». Адже саме вона є центральною в теорії міжнародних відносин, оскільки кожен суб'єкт природно керується у своїх діях власними цілями та інтересами. Згідно з ученням школи політичного реалізму національні інтереси є причиною міжнародних відносин як таких.

Тож національний інтерес охоплює:

- реалізацію безпекової функції;
- збереження територіальної цілісності та державного суверенітету;
- покращання добробуту населення;
- захист економічних та політичних позицій держави в межах міжнародного середовища;
- збереження і посилення впливу у світовій політиці.

Національний інтерес реалізується за допомогою визначення і здійснення зовнішньополітичного курсу держави та політики її уряду, який визначає конкретні цілі щодо інших країн і шляхи їх досягнення.

Формування зовнішньополітичного курсу держави – складний, багатоаспектний та суперечливий процес. Здобуття та збережен-

ня влади тісно пов'язане з політичною боротьбою, у якій різні політичні сили демонструють власне бачення зовнішньополітичного курсу, який, у свою чергу, може не завжди відповідати інтересам суспільства. Тому у своєму зовнішньополітичному курсі держава має:

- враховувати власне геополітичне становище та становище наявних і ймовірних супротивників;
- спиратися на конкретні механізми підвищення свого економічного, демографічного, воєнного, науково-технічного та культурного потенціалу.

Цей потенціал обумовлює зовнішньополітичні можливості держави, визначає пріоритети у вирішенні наявних зовнішньополітичних проблем.

Організація і контроль за здійсненням зовнішньої політики покладені на спеціальні органи держави зовнішньополітичного спрямування, до яких належать:

- міністерства закордонних справ;
- парламентські комітети з питань зовнішньої політики;
- посольства;
- консульства;
- керівництво виконавчої вертикалі;
- офіційні й напівофіційні місії тощо.

Зовнішня політика держав нерозривно пов'язана з внутрішньою. При цьому взаємодетермінованість визначається в кожному випадку окремо, на основі спектра внутрішніх та зовнішніх факторів, а також пріоритетів політичної еліти. Проте загальною тенденцією є переважання внутрішньої політики, яка має узгоджуватися з характером зовнішньополітичної діяльності держави.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення категорії «міжнародна політика».
2. Поясніть зміст структури міжнародної політики.
3. Розкрийте своє бачення сутності феномену міжнародних відносин.
4. У чому полягає системний характер міжнародних відносин?
5. Реалізація яких завдань покладена в основу зовнішньої політики держав?
6. Наведіть органи державної влади, до компетенцій яких належить організація і контроль над здійсненням зовнішньої політики.

Теми доповідей, есе

1. Особистість як суб'єкт міжнародних відносин.
2. Роль міжнародних організацій на фоні сучасності.
3. Перспективний вимір міжнародної суб'єктності держав в умовах глобалізації.
4. Чинники взаємозалежності внутрішньої та зовнішньої політики держави.
5. Суб'єктивний чинник у зовнішньополітичній діяльності держав.

Література до теми 15

1. Rosenau J. Turbulence in world politics: A theory of change and continuity. Princeton, 1990. 480 p.
2. Арон Р. Война и мир между народами. Москва: Мысль, 2000. 247 с.
3. Бжежинский З. Великая шахматная доска. Москва: Мысль, 2000. 340 с.
4. Кирилюк Ф.М. Новітня політологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 564 с.
5. Любань Т. Особливості розвитку сучасного суспільства в умовах глобалізації: політологічний аспект. *Людина і політика*. 2004. № 2. С. 68–73.
6. Мальський М.З., Мацяк М.М. Теорія міжнародних відносин: підручник. Київ: Знання, 2007. 461 с.
7. Мурадян А.А. Буржуазные теории международной политики. *Критический анализ*. Москва, 1988. 144 с.
8. Никитина Ю.А. Международные отношения и мировая политика: Введение в специальность: учебное пособие. Москва: Аспект Пресс, 2009. 142 с.
9. Турчин Я.Б., Дорош Л.О., Здоровега М.В. Основи теорії міжнародних відносин: навч. посіб. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2015. 244 с.
10. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В.П. Горбатенко. Київ: Генеза, 2004. 522 с.
11. Тишкун Ю. До проблеми змістового наповнення терміна «світова політика». *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2014. Вип. 26. С. 38–44.
12. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Санкт-Петербург, 2003. 624 с.

13. Цимбалістий В.Ф. Теорія міжнародних відносин: навч. посіб. 3-тє вид. – Львів: Новий світ-2000, 2009. 360 с.

14. Щедрова Г.П. Ukraine in the contemporary geopolitical space: trends, risks and the crisis of choice. *Development trends of scholarly knowledge in philosophy, sociology and political science: monograph* / О.А. Dolzhenkov, L.M. Dunayeva, N.P. Hedikova, L.M. Khyzhniak, etc. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2019. P. 223–245.

15. Ярош Б.О., Ярош О.Б. Загальна теорія політики: навч. посіб. для студ. спец. «Політологія» вищ. навч. закладів. Луцьк: Вежа: Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, 2005. 240 с.

Навчальне видання

Щедрова Галина Петрівна

**ВСТУП ДО СПЕЦІАЛЬНОСТІ
«ПОЛІТОЛОГІЯ»**

Навчальний посібник

Електронне видання

Редактори М.С. Кузнецова, О.О. Шевцова
Комп'ютерна верстка А.Ю. Такій

ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля».
49000, м. Дніпро, вул. Січеславська Набережна, 18.
Тел. (056) 720-71-54, e-mail: rio@duan.edu.ua
Свідоцтво ДК № 5309 від 20.03.2017 р.